

DOĞU GÖKTÜRKLERİ HAKKINDA VESİKALAR VE NOTLAR

DOÇENT Dr. BAHAEDDİN ÖGEL

Umumi Türk Tarihi mahiyetindeki ilk eser, J. De Guignes tarafından 1756 senesinde, yani zamanımızdan 200 sene önce neşredilmişti. Bu kitap dilimize Hüseyin Cahit Yalçın tarafından 8 cilt halinde tercüme edilmiştir.

Göktürk'ler hakkındaki etüdlerimizi, bu eserin neşredilişinin 200 CÜ YILDÖNÜMÜ DOLAYISİLE JOSEPH DE GUIGNES'nin hatırasına ithaf ediyoruz.

G İ R İ Ő

Türk tarihi tetkiklerinde, Göktürklerin ehemmiyetli bir yeri vardır. Eski Türk dili ve edebiyatının en güzel bir nümunesi olarak karşımızda duran, Orhon kıyılarındaki Göktürk yazıtları, tarihçiler için de birer tarih vesikası olarak beklemektedirler.

Orhon yazıtlarının mevcudiyetine rağmen, Göktürk tarihinin en mazbut ve mufassal kaynakları şüphesiz ki Çin vakayinameleridir. Batı Göktürlerine ait Çin kaynaklarını, Fransız sinologu E. Chavannes tercüme etmiş ve büyük bir dikkatle izah ve tenkidetmiştir¹. Bu sebeple bu etüdlerimizin Batı Göktürlerle ilgisi yoktur.

Doğu veya Kuzey Göktürkleri, Göktürk devletinin esas nüvesini teşkil ediyordu. Doğu Göktürklerine ait Çince vesikaların da bir çokları Çince den Fransızcaya² veya Rusçaya³ tercüme edilmişler-

¹ *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux*, St. Petersburg 1903; *Notes additionnelles sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux*, T'oung-pao, 1904, 1-109.

² Göktürklere ait Su-sihu 84 ün kısmî bir tercümesi 1783 de yapılmıştır: *Bibliothèque Orientale ou Dictionnaire universel*, Par D'Herbelot, Paris 1783, cilt. IV, s. 70-154; Her nekadar tercümenin başında, „Sui-shu'dan tercüme edilmiştir,„ deniyorsa da (s.70); Chou- ve T'ang-shu'dan geniş iktibaslar yapılmıştır. 1864 de Stanislas Julien'in Göktürkler hakkındaki etüdları neşredildi: *Documents historiques sur les Tou-kioue (Turcs)*, *Extraits du Pien-i-tien*, et traduits du Chinois par M. Stanislas Julien, *Journal Asiatique*, 1864, I, s. 325-367, 490-549; II, 200-242, 391-430.

dir. Zamanımızdan bir asır önce tercüme edilen bu eserlerden, maalesef bugün lâıyıkı ile istifade etmek imkânsızdır. Orhon yazıtlarının bulunuşu ve okunuşundan çok önce yapılan bu tercümelere, en basit Türk ünvanları bile çok garip transkripsiyonlarla yapılmıştır. Halbuki bu yüz sene içinde bu sahada büyük terakkiler elde edilmiştir. Bir çok ünvanlar izah edilebilmiş, yer isimlerinin coğrafi mevki-leri tespit edilmiş, Ortaasya kabileleri hakkında bilgimiz çok ilerlemiştir. Ayrıca Çin işaretleri ile yazılmış olan Türk adlarının VI. ve VII. asırlarda nasıl telâffuz edildiklerini gösteren hususî lûgatlere de yazılmıştır. Türk dilindeki baş ve son seslerin, Çinliler tarafından nasıl transkripsiyon edildiklerini gösteren bazı kaideler ortaya konmuştur. Bu terakki sayesinde, Çin işaretleriyle yazılan bu Türk ad ve ünvanlarının Türkçe karşılıklarının ne olabileceğini tespit

453-477. St. Julien, *Pien-i-tien* adlı ansiklopedinin kronolojik sırasını esas alarak, bu kronolojiye göre vakayinamelerden iktibaslar yaparak vesikalar vermiştir. Bu vesikalara zaman zaman imparator, general ve elçilerin biyografilerinin de eklendiğini görüyoruz. Bu tercümeler ekseriyetle büyük bir dikkatle yapılmıştır. Buna rağmen, St. Julien'in bazı büyük hatalara da düşmüş olduğunu görüyoruz: bk. E. Chavannes, *Documents*. s.222,n.2; O.Franke, *Geschichte des Chinesischen Reiches*, Berlin-Leipzig 1937, III, s. 311 de şöyle deniyor: "Das Ganze ist aber wenig übersichtlich und auch nicht frei von Missverständnissen". O. Franke'nin bu mütalâasının daha ziyade Chavannes'in tashih ettiği bir hataya dayanılarak ileri sürüldüğünü zannediyoruz. Bu hata s.128,161 n. de de göstereceğimiz gibi A-na-kuei'in ölümünün izahı dolayısıyla ortaya çıkıyor. Fikrimizce O. Franke'nin bir hataya dayanarak bütün eseri itham etmesi de doğru değildir. Esasen St. Julien bu metinleri doğru tercüme edebilmek için büyük bir gayret sarfetmiş ve hattâ bu husus için Yakinef'le muhabere etmek istemiştir: *Sobraniye svedeniy o narodah obitaüşih v sredney Azii* vs., 1950 yeni tabı, I, s. XIX'da neşredilen, Yakinef'in St. Julien'e yazdığı Fransızca bir mektup çok enteresandır. 1842 de yazılan bu mektupta, Yakinef, St. Julien'in "L'examen critique" adlı eserindeki Çince'den yapılan tercümelere için şöyle yazıyor: "J'avais lu depuis longtemps votre l'examen critique je rends justice a l'exactitude de votre traduction surtout dans les endroits les plus difficiles..."

Bu mektuptan, Yakinef'in St. Julien'in tercümelerini çok beğendiğini açık olarak görüyoruz. Buna mukabil Yakinef, Fransız sinologu Pauthier'i beğenmemektedir. (*Aynı esr.* s. XIX). St. Julien de Yakinef'i çok takdir eder ve çalışmalarını takip ederdi: bk. *Exercices pratiques d'analyse de syntaxe et de l'exicographie Chinoise*, Paris 1842. St. Julien, bu eserinde Yakinef'ten kendisine gelen mektubun klišesini koymuş ve bunu müteâkip takdîr-kâr sözler yazmıştır.

³ N. Ya. Biçurin (Yakinef), *Sobraniye svedeniy o narodah obitaüşih v sredney Azii v drevniye vremena*, Sanktpeterburg 1851, I, s. 256-372; yeni tabı: Moskova Leningrad, 1950, s. 220-300. bu yazıda yeni tabı kullanılmıştır: s. 256-372.

edebilmek için, elimize mazbut filolojik kaideler ve mukayese imkânları geçmiştir.

Şimdiye kadar, Çince den Avrupa dillerine tercüme edilen, Göktürklerle ait bahisler, daha ziyade mütercimlerinin arzusuna göre seçilmiştir. Aynı mevzu üzerindeki muhtelif kaynaklar karşılaştırılarak, "kaynak tenkidi" dediğimiz şey yapılmamıştır.

Halbuki bizim bu etüdümüzde, Bumın Kaganın biyografyası için, dört ayrı kaynak tercüme edilmiş ve kaynaklardaki bilgiler titizlikle mukayese edilmiş ve tenkit edilmiştir. Gerek Yakinef⁴ ve gerekse St. Julien'in⁵ eserlerinde, Bumın Kagan hakkında verilen bilgi bir sahifeyi geçmediği halde, bizim etüdümüzde notlarla beraber onlara nazaran büyük bir yekûn tutmaktadır.

Bu çalışmalarımız, vesikalar ve notlar olmak üzere iki kısımdan müteşekkildir. Tercüme edilen metinlerin izahı ve şerhi olan notlar, ayak notları olarak konmuş; geniş mukayese ve etüdlere icap ettiren problemler de vesikaların hemen bitiminde ayrı bir bahis olarak verilmiştir. Bu suretle ayak notlarının fazla kabarmasının önüne geçilmiştir.

I. KISIM

GÖKTÜRKLERİN ETNİK MENŞEİ

Chou - shu 50 ve Sui - shu 84, Göktürk bahsine başlarken, onların menşeleri hakkında bazı efsaneler ve rivayetler anlatırlar. Bu rivayetler ilk defa eski Türk efsaneleriyle de mukayese edilerek De Guignes tarafından nakledildi⁶. Daha sonra St. Julien, Chou - shu 50 deki bilgileri tercüme etmiş⁷ ve Yakinef ise, bu bahsi ansiklopedilerden almıştır⁸. Bu çalışmalarda muhtelif kaynaklar mukayese edilmediği gibi, şahıs ve yer adları da izah edilememiştir.

⁴ Yakinef, Aynı eser. s. 227-228. Yalnız Chou-shu 50 ye göre.

⁵ St. Julien, Aynı eser. s. 329-330. Chou-shu 50 ye göre.

⁶ Joseph De Guignes, *Histoire generale des Huns, des Turcs, des Mogols, et des autres Tartares Occidentaux avant et depuis J. C. jusqu'a present*, Paris 1856, II, s 367-373.

⁷ St. Julien, I, s. 326-329.

⁸ Yakinef, I, s. 220-227: Her ne kadar kitabın yeni tabının başında "Sui-shu 84, Chou-shu 50" kaydı varsa da, verilen bilgiler bu kaynaklardaki sıraya uymamaktadır.

Bu sebeple bizim etüdümüzde, mukayeseli bir şekilde yapılan tercümeleri müteakip, onları değerlendiren ve izah eden notlar gelmektedir:

VESİKALAR I.

CHOU-SHU 50

SUI-SHU 84

I. RİVAYET

(Ordos Hunları olduklarına dair rivayet)

- 1 *T'u- chüeh'ler P'ing- liang'ın muhtelif (Hun) larından idiler. Onların soyu A-shih-na ailesi idi. Muahhar Wei (sülâlesi imparatorlarından) T'ai wu*
 5 *(424-452) Chü-ch'ü ailesini imha etti. A-shih-na, 500 çadırılık aile ile Ju -ju (Juan -juan) ların nezdine kaçtılar. Chin-shan*
 10 *(Altay) da oturarak demir işlediler.*

*Chin-shan (Altay) ın zirve-
 rinden biri miğfere benziyordu.
 Onların dilinde miğfere "T'u-chüeh"
 15 türkler) bu adla isimlendirildiler.*

2. RİVAYET

(Turfan ve Kansu bölgesi ilgili Ergenekon efsanesi)

T'u-chüeh'ler eski Hsiungnu'ların neslinden bir koldur. Onlar A-shih-na ailesinin soyundandırlar. Fakat ayrı oymaklar
 20 *halinde bulunuyorlardı.*

* Bu rakamlar, tercümemizdeki satır numaralarını gösterir.

Daha sonra Lin memleketi tarafından mağlûp edildiler ve soyları tamamen katledildi. Yalnız 10 yaşında bir çocuk sağ kalmıştı.

25 (Lin memleketinin) askerleri (onun) küçük olduğunu görerek (acıdılar) ve onu öldürmediler. (Çocuğun) ayaklarını kestiler ve bir bataklıkta otlar arasına attılar.

30 Dişi bir kurt peyda oldu ve onu et ile besledi. Bu çocuk büyüyünce kurt ile birleşti ve böylece kurt gebe kaldı. (Lin memleketinin) pirenisi çocuğun henüz daha yaşadığını duyunca, onu öldürmek için askerler gönderdi. Gelen (askerler) kurdu (çocuğun) yanında gördüler. Kurdu öldürmek istediler.

35 Fakat kurt kaçarak Kao-ch'ang memleketinin kuzeyindeki dağa gitti. Bu dağda derin bir mağara vardı. Mağaranın içinde de büyük bir ova bulunuyordu. Ot ve nebatlarla kaplı idi. Onun çevresi bir kaç yüz li kadar genişlikte idi. Dört yüzü dik dağlarla çevrili idi. Kurt bu mağaranın içine kaçtı. Ve orada on tane çocuk doğurdu. On çocuk

40 büyüyünce dışardan kızlarla evlendiler. Karıları gebe kaldı bunların her birinden bir soy türedi. A-shih-na ailesi de bunlardan biridir.

Bazıları derler ki yahut başka bir rivayete göre- (Göktürklerin) ecdadı Hsi-hai'in yukarı kısımlarında bulunuyordu. Lin memleketi tarafından (onların) bütün kadın ve erkekleri (çocuklarla birlikte), büyük ve küçük tefrik edilmeksizin imha edildi. Yalnız bir çocuğa acıyarak (onu) öldürmediler. Kol ve bacaklarını keserek "Büyük Bataklık"ın ortasında, otlar arasına attılar. Dişi bir kurt peyda oldu ve ona hergün et ve yiyecek getirdi ve çocuk da bunları yedi ve bu suretle ölmedi. Çocuk kurt ile birleşti ve gebe kaldı. Lin devleti, adamlarına bu çocuğu ve kurdu öldürmek için yeniden emir verdi. Kurdu yanına gelip onu öldürmek istediler. Fakat onun ilâhlarla irtibatı olduğundan bundan haberdar olarak hemen kaçtı ve denizin doğusundaki bir dağın üzerine gitti.

45 Bu dağ Kao-ch'ang'ın kuzey batısında bulunuyordu. Onun altında derin bir mağara vardı. (Kurt, çocukla birlikte) mağaranın içine girdi. Mağaranın ortasında büyük bir ova bulunuyordu. Ot ve nebatlarla kaplı bü-

55 Onların oğulları ve torunları çoğaldılar ve yavaş yavaş yüz aile oldular. Bir kaç nesil geçtikten sonra hep birlikte mağara-

60 dan çıktılar. Ju-ju'lara tâbi olarak Chin-shan (Altay) eteklerinde yerleştiler. Ve Ju-ju (Juan-juan)ların demir işçisi oldular.

Chin - shan (Altay)ın zirvelerinden biri miğfere benziyordu.

65 Onların dilinde miğfere "T'uchüeh" derlerdi. Bu sebeple (onlar da) böyle isimlendirildiler.

55 yük bir ova bulunuyordu. Bu arazinin çevresi 200 li'den fazla idi. Kurt orada 10 erkek çocuk doğurdu. Bunların birinin soyu Ashih-na ailesidir.

bk. Sui - shu, 10

3. RİVAYET

(Hunların bir kuzey kabilesi olduklarına dair rivayet)

Başka bir rivayete göre T'uchüeh (Göktürk)lerin ecdadı, Hsiung-nu'nların kuzeyinde Sou ülkesinden çıkmışlardır. Onların kabilelerinin reisine (A-) Pang-Pu denirdi. Onun 17 tane büyük ve küçük kardeşi vardı. Bu büyük 75 kardeşlerinden birisinin adı, I-chih Ni-ssu-tu idi. Kurttan doğmuştu. (A-) Pang-pu ve kardeşlerinin tabiatı biraz budalaca idi. Bu sebeple devletleri sür'atle tahrip edildi. Tabiat üstü vasıflara sahip olan (I-chih) Ni-ssu-tu, rüzgârın esmesi ve yağmurun yağması için emirler verebiliyordu. Onun iki karısı 85 vardı. Bunlara yaz ve kış ilâhlarının kızları denirdi. Bu iki

- kadından birisi dört çocuk doğurdu. Çocuklardan birisi beyaz leyleğe inkilâp etti. (İkincisi) A-fu ile Kem nehirleri arasında idi. Adı Ch'i-ku oldu. (Üçüncüsü) ise Chien-ssu ile Ch'u-chin ve Shin dağında yerleşti. Bu (sonuncusu) dört çocuğun en büyüğü idi. Bu dağ
- 95 üzerinde A Pang - pu ile aynı soydan olan bir oymak daha bulunuyordu. Soğuktan çok ızdırap çekiyorlardı. (Bu sebeple) büyük kardeşleri ateşi icat etti. Onları
- 100 ısıttı ve besledi. Bu suretle hayatlarını idame edebildiler. Ve bunun üzerine hepsi büyük kardeşlerini reis olarak seçtiler. Ve T'u-chüeh adı ile adlandırdılar. (Bu
- 105 reis) Na Tu-liu'nun 10 tane karısı vardı. Bunların doğurdıkları erkek çocukların hepsi aile isimlerini annelerinin soylarından alıyorlardı. A-s h i h-
- 110 na ailesi, (Na-tu-liu'nun) küçük karısının soyundan geliyordu. Na-tu-liu öldü. On anneden olan erkek çocuklar kendi aralarında bir kişiyi reis yapmak istediler.
- 115 Ve hepsi birlikte büyük bir ağacın altına giderek aralarında şu şekilde anlaştılar: Ağaca doğru en çok yükseğe kim atlarsa o reisliği ele geçirecekti. A-shih-na'nın
- 120 oğlu en genç olmasına rağmen en yükseğe atlayabildi. Ve hepsi birlikte onu reis olarak nâşp ettiler. A Hsien Şad ünvanını aldı. Rivayetlerin farklı olmasına

125 rağmen bunun da kurt neslinden
geldiğinde ittifak vardır. Ondan
sonrakine T'u-men denir.

(Sui-shu, 84,1b devam)
130 otağlarının önünde başında kurt
başı bulunan bir tuğ dikilmişti.

A Hsien Şad adlı biri, oymak-
ları emrine alarak mağaradan
çıktı. Fu-ju (Juan-juan)lara
tabi oldu.

135 Büyük Yabgu zamanına gelin-
ceye kadar, onlardan çeşitli nesil-
ler türedi ve yavaş yavaş çoğaldı-
lar.

Muahhar Wei sülâlesinin so-
nunda İ-li Kagan meydana çıktı..

GÖKTÜRK'LERE AİT İLK RİVAYETLER DOLAYISILE
KAYNAKLARA TENKİDİ BİR BAKIŞ

1. *Chou ve Sui vakayinamelerinin mukayesesi:*

Göktürklerin ilk devirlerine ait en doğru bilgileri ihtiva etmesi bakımından Chou sülâlesi (M.s. 557-581) vakayinamesi-yani Chou-shu-,hususî bir ehemmiyeti haizdir. Bununla beraber ondan sonra gelen, Sui sülâlesinin (M.s. 589-618) tarihi de, bu ilk devirlere ait bir çok orijinal bilgiler ihtiva etmektedir. Hattâ bu bilgilerin bazı- larını Chou-shu'da bulamamaktayız. Bunu yeri geldikçe açık olarak göreceğiz. Bazı bilgileri ise her iki kaynak da ihtiva etmektedir. Fakat bu bilgiler dikkatle mukayese edilecek olursa, her iki kay- nağın da kendine has hususiyetleri bulunduğunu görebiliriz. Kay- nakların hususiyetlerini şöyle sıralayabiliriz:

a) Chou-shu, diğer kaynaklarda görülmeyen bazı bilgileri, meselâ Göktürklerin Yenisey- Orhon arasındaki bölgeden neş'et et- tiklerine dair rivayeti ihtiva eder¹⁰. Bu rivayete, Chou-shu'dan başka hiçbir kaynakta rastlamamaktayız. T'ung-chi de bu rivayeti ay- nen Chou-shu'dan iktibas etmiştir.

Bundan başka, Chou-shu'daki Bumın Kagan'a ait bilgiler değer ve çokluk bakımından diğer bütün kaynaklara üstündür. Chou-shu ile Sui-shu'da geçen isimlerin de ayrı transkripsiyonlarla yazıldıklarına bakılırsa, bu kaynakların birbirinden habersiz olarak yazıldıkları kanaati kuvvetlenecektir.

Bu sebeplerden dolayı Chou-shu, daima Sui-shu ile mukayese edilerek kullanılmalıdır. Aksi halde varacağımız neticeler noksan olur. Nitekim Yakinef ve St. Julien bu kaynakları birbiri ile mu- kayese etmeden bilgileri aynen aktarmışlardır. Hangi kaynakta bilgi çoksa onu tercüme etmişlerdi. Bu sakat bir yoldur ¹¹.

¹⁰ Chou-shu için bk. A. Wylie, *Notes on Chinese literature: with introductory remarks* vs., Shanghai 1922, s. 20.

¹¹ St. Julien, kronolojik sıra ile muhtelif sülâlelerin tarihlerinden iktibaslar yapmıştır. Bu sebeple bu bilgileri kaynaklarla karşılaştırmak kolaydır. Halbuki Yakinef'in tercümelerinde, bilhassa Sha-po-liu Kagan'dan sonra kaynaklarla mukayese imkânı kalmamaktadır. Bilgileri muhtelif ansiklopedilerden aldığı an- laşılıyor. Bundan başka Yakinef, T'ung-chien Kang-mu'yu da çok kullan- mıştır. Halbuki bu eserin bir tarih kaynağı olarak kabul edilmesi bizi bir çok

b) Sui-shu'nun Göktürklerin menşesine ait verdiği en enteresan bilgi, Göktürklerin P'ing-liang'dan geldiklerine dair haberdır (s. 84). Bu bilgiyi hiç bir kaynaktan bulamıyoruz. Göktürklerin dışı kurttan türediğine dair efsane, yani 2. rivayet, Sui-shu'da da bulunmaktadır. Bu kaynağın, mevzu bahis efsaneyi, aynen Chou-shu'dan aldığı iddia edilemez. Meselâ Chou-shu'da "Batı denizi", "Büyük Bataklık", "Denizin doğusunda", "Kao-ch'ang (Turfan)" gibi yer adları vs. yoktur. Bunlardan anlıyoruz ki tem itibarile her iki kaynaktan da aynı olan bu efsaneyi, Sui-shu daha orijinal bir kaynaktan iktibas etmiştir.

2 — *T'ung-chi*¹² deki bilgilerin bir tarih vesikası olarak değeri:

Göktürklerin başlangıcına ait bilgileri iki kısma ayırmak lâzımdır:

a) Birinci kısım kurttan türeme efsanesini ihtiva etmekte ve Mo-kan Kagan'a kadar olan Göktürk tarihini içine almaktadır.

b) İkinci kısım, Göktürklerin P'ing-liang'dan geldiklerine dair 1. rivayeti ihtiva etmekte ve ondan sonra 3. rivayete geçmektedir.

1. ve 2. rivayetler, Sui-shu'nun metni ile aynıdır. Burada yalnız rivayetlerin klâsik sırası değişmiştir. Bunun sebebini ise izah edemeyeceğiz.

BİRİNCİ RİVAYET VE TARİH

Kuzey Çin denince, hatırmıza başlıca üç belirli bölge gelir: Kansu, Şensi, Şansi. Bu bölgelerin kuzey sınırı Türk ve Mogol oymaklarının Büyük Hun devletinin yıkılışından sonra kendi başlarına kalan büyük oymak grupları yukarıda saydığımız üç bölgeye nüfuz etmeğe ve oralarda yerleşmeğe başladılar. Türk veya Mogol asıldan gelen bu Hun Oymakları muhtelif Çin adlarını taşıyan devletler kurmağa muvaffak olmuşlardır. V. asrın başında kurulmuş olan bu devletleri şöyle sıralıyabiliriz:

1. Şansi'de To-ba'ların kurduğu Wei veya To-ba sülâlesi,
2. Şensi'de Ho-lien Hun oymağının kurduğu H s i a sülâlesi,

hatalara sürükleyebilir: O. Franke, *Das Tse Tschi T'ung Kien und T'ung Kien Kang-mu, ihr Wesen, ihr Verhältnis zueinander und ihr Quellenwert*, Berlin 1930. Bütün bunlara rağmen Yakinef'in hakikaten şuurlu bir insan olduğunu kabul etmek lâzımdır.

¹² T'ung-chi için bk. A. Wylie, Aynı esr. 29.

3. Kansu'da Chü-ch'ü Hun oymağının kurduğu Kuzey Liang sülâlesi.

Bunlardan son iki devlet, Sui-shu'da (s. 84) *Göktürklerin menşei hakkında verilen bilgilerle* çok yakından ilgilidir. Bu sebeple yukardaki iki devletin Göktürklerin etnik menşei ile ne derece ilgili olduğunu incelemenin faydalı olacağı kanaatindeyiz:

1 — *P'ing-liang Hun'ları kimlerdir?*

"Hu" tâbiri, bilhassa Toba devrinde, aslen Hsiung-nu neslin-den gelen kabileler için kullanılıyordu. Bu duruma göre Sui Vakayinamesinin verdiği bilgi (bk. s. 84) tefsire göre şöyle olabilir: "*Göktürkler P'ing-liang'ın muhtelif Hun (Hsiung-nu)larından idiler.*"

P'ing-liang'da yaşayan Hun oymakları hangileri idi? Bu şehir, Şensi'nin orta kısımlarında bulunuyordu. V. asrın başından itibaren Şensi ise Ho-lien adlı ünlü bir Hun kabilesinin elinde bulunmakta idi. Bu oymağın kurmuş olduğu devletin adı da Hsia devleti idi¹³. Bu devletin dayandığı bölge Ordos stepleri idi. Devlet merkezi de, 413 de Ordos steplerinin güney kenarında ve şehrin kuzeyinde. Tan-wang idi. Bu devlet merkezi de P'ing-liang'a çok yakındır. P'ing-liang, Ho-lien ailesinin güneyindeki müstahkem mevki şeklinde idi. Şensi'ye gelen To-ba (Wei) ve Hsien-pi (Chin) devletinin orduları, *Ho-lien ailesi ile P'ing-liang'da çarpışıyorlardı*¹⁴.

Hsiung-nu oymaklarının asil aristokrat tabakasının mühim kahlantıları bu zamanda Ho-lien adı ile adlandırılıyorlardı¹⁵. Bu grup, T'ieh-fu ve Liu adları ile de Çin tarihinde çok önemli rol oynamıştı.¹⁶

432 senesi Ho-lien ailesinin uğradığı ağır bir mağlûbiyetten dolayı perişan olarak etrafa dağılıp tarihidir. Bu ailenin son hükümdarı Ho-lien Ting, Hsien-pi aslından gelen Chin sülâlesine karşı bazı muvaf-

¹³ Bu devlet hakkında ilk monografi De Guignes tarafından yapılmıştır. (*L'histoire des Huns*, II, 253-265). Kaynakla mukayese edilmek şartı ile bu monografiden hâlâ istifade edilebilir. Bu hususta halen elimizdeki en iyi eser, O Franke'ninkidir (*Geschichte*, II, 115 vd., 190-194; III, 264, 296. keza bk. Wieger, *Textes Historiques*, 1255).

¹⁴ Bk. De Guignes, II, 263; Franke, *Geschichte*, II, s. 192-3

¹⁵ Pei-shih, bu kabilenin adının başlangıçta T'ieh-fu veya T'ieh-fu Liu olduğunu kaydediyor. Bunun mânası kuzeydeki kavimlerin dilince "Ana" demek imiş (Pei-shih, 93=s. 1 b).

¹⁶ Pei-shih, 93=s. 3b. Buradan naklen: O. Franke, *Geschichte*, III, s. 265; W. Eberhard, *Das Toba-Reich*, s. 38-39.

fakîyetler elde ettikten sonra, doğusunda bulunan Chü-ch'ü (Pei liang) devletine hücum etme cesaretini kendinde buldu. Bu maksatla Sarı Nehri geçti. Tam bu sırada onları arkalarından Toba'lar, güneyden 30.000 hafif süvari ile T'u-yü-hun'ları¹⁷ kuşattılar. Bu suretle üç düşman tarafından sıkıştırılan Ho-lien ailesinin ordusu ve ordu ile birlikte giden halk dağıldı. Ve Ting esir düşer¹⁸.

Ho-lien ailesinin akîbeti ne oluyor? Bunu iyice bilmiyoruz. Bunlardan bir kısmının Toba'ların tutsağı oldukları muhtemeldir¹⁹. Bir kısmı da bu mağlûbiyetten sonra Su adını alıyorlar. Su adını alan bu kısım daha ziyade Toba hâkimiyetini tanımış olanlardır²⁰. Diğer kısmının adı da gene Ho-lien kalıyor.

P'ing-liang Hu'ları olan bu Ho-lien oymakları 431 mağlûbiyetinden sonra Kansu'ya geçmiş olabilirlerdi. Fakat bu hususta elimizde delil yoktur.

2— Chü-ch'ü ailesi ve yerleri:

Bu aile, Çin kaynaklarının tâbiri ile, "*Hsiung-nu'ların sol Chü-ch'ü'sünün*²¹ *neslinden idiler*". Bu ailenin Kansu'da kalmış olan eski Hsiung - nu bakiyelerinden olduğu da anlaşılmaktadır. Chü-ch'ü adı, eski bir Hsiung-nu ünvanından gelmektedir²². Memuriyet adı,

¹⁷ Wei-shu, 4A=s. la; Pei-shih, 93=s. 6a-b; Buradan naklen: De Guignes, II, s. 265; O. Franke, *Geschichte*, II, s. 192.

¹⁸ Metinlerde *Ho-lien Ting'in halklarından* bahsedilmektedir (Aynı esr. Aynı yer). Herhalde, henüz daha GÖÇEBE OLDUKLARINDAN, MUHAREBEYE OYMAKLARI İLE BİRLİKTE GİDİYORLARDI.

¹⁹ Prof. Eberhard'ın da kaydettiği gibi, Toba'larla Ho-lien ailesi arasında meydana gelen harbin neticesinde, Toba'lar gerek para ve gerekse insan bakımından büyük ganimetler elde etmişlerdi. Bu suretle Ho-lien ailesinin hazinesi tamamen ellerine geçmişti. Bundan başka kabileleri de Toba'lara esir olmuşlardı. TOBA'LARIN ELİNDEN KURTULARAK KAÇAN HO-LIEN AİLELERİ NEREYE GİTMİŞLERDİ? DOĞUDAN TOBA'LARLA, GÜNEYDEN T'U-YÜ-HUN'LARLA ÇEVİRİLMİŞ OLDUKLARI DÜŞÜNÜLECEK OLURSA, KANSUYA KAÇMIŞ OLMALIDIRLAR. Prof. Eberhard, Ho-lien ailesile Toba'lar arasındaki harbi bir "*Raubkriege*"=yağma harbi olarak vasıflandırıyor (*Das Toba-Reich* s. 183).

²⁰ Bu husus için bk. W. Eberhard, *Das Toba-Reich*, s. 38-39, 321.

²¹ Bk. Pei-shih, 93, 36; Wên-Hsien T'ung-kao, 341=s. 2679 c; W. Eberhard, Aynı esr., s. 35; O. Franke, *Geschichte*, II, s. 113; III, s. 262, 299.

²² Bu hususun münakaşası için bk. De Groot, *Die Hunnen*, s. 56-57

aile adına ınkılâp etmiştir²³. Bu ailenin adı, V. asrın başından itibaren ünlü reisleri Mêng-hsün'ün icraatı sebebiyle işitilmeğe başlanır²⁴. Kaynaklarımız bu zatın Chang-yeh'li bir "hu"²⁵ olduğunu kaydediyorlar. Bu zat Kansu bölgesinin hâkimi olan Muahhar Liang sülâlesi hükümdarı Lü Kuang'a karşı çok şiddetli taarruzlar yapmıştı. Onun bu harplerde, başı sıkıştıkça ALTAY DAĞLARINA İLTİCA ETTİĞİNİ DE görüyoruz²⁶. M. s. 397 tarihinde bir devlet haline gelmeğe muvaffak oldular. Devletlerinin ismi de "Kuzey Liang" sülâlesi idi.

Bu ailenin erkânı Çin kültürüne çok derin olarak vakıf idiler. İleri gelen filozof ve Budist rahiplerini himaye ederek, Kansu bölgesinde ilmî bir faaliyet de meydana getirebilmişlerdi²⁷.

3— Chü-ch'ü ailesinin birinci dağılışı:

Chü-ch'ü ailesi ile Toba'lar arasında kız alıp verme dolayısıyla bir akrabalık vardı. Buna rağmen Chü-ch'ü'lerin reisi, Juan-juan'lara karşı sefere çıkan Toba ordusunun bazı kısımlarını imha etmekten kendini alamamıştı. Toba hükümdarı Tao Wu Ti, kayın biraderinin bu uygunsuz hareketine çok içerleyerek bir ordu ile Chü-ch'ü reisi üzerine yürüdü ve reis Mao-ch'ien²⁸ i Liang-chou'da esir etti²⁹. 439 senesinde vukubulan BU MAĞLÛBİYET CHÜ-CH'Ü AİLESİNİN HÂKİMİYETİNİN ORTADAN KALKMASINA SEBEP OLMUŞTU³⁰.

Ma-ch'ien'in ölümünden sonra, kardeşleri Wu-hui ve I-tê, bu mağlûbiyeti bir türlü hazmedememişlerdi³¹. Chiu-chüan (Su-chou)

²³ Böyle bir memuriyet adının bir aile adı şekline nasıl girdiğinin münakaşası için bk. O. Franke, *Geschichte*, III, s. 262.

²⁴ De Guignes, II, s. 266 vd.; O. Franke, *Geschichte*, II, s. 113: "Das wort..., dürfte also Türkisch sein" diyor.

²⁵ Pei-shih, 93, 21 b. Toba devrinde "Hu" tâbiri, daha ziyade Hsiung-nu neslinden gelen kimseler ve kabileler için kullanılırdı: W. Eberhard, *Das Toba-Reich*, s. 7.

²⁶ Pei-shih, 93, 22 a; De Guignes, II, s. 266.

²⁷ Bk. O. Franke, *Geschichte*, II, s. 196; III, s. 297.

²⁸ Bu ismin muhtelif yazılışları vardır. Bk. Franke, Aynı esr. 11, 196-97.

²⁹ Bu şehir metinlerde Ku-tsang adı ile geçmektedir. Biz burada mevzubahs şehri tanımış adı olan Liang-chou şekli ile yazmağı daha uygun bulduk.

³⁰ Pei-shih, 93=s. 24a. Bu mağlûbiyet sırasında aileler de dağılmışlar ve Sui-shu 84 'ün iddiasına göre (s. 86), Göktürklerin ecdadı olan A-shih-na ailesi bu sırada Altay dağlarının eteklerine gelmiş ve Juan-juan'lara tabi olmuşlardı.

³¹ Wu-hui, I-tê ve An-chou kardeşlerin isimleri Turfan'da bulunan bir mâbet kitabesinde de geçmektedir: O. Franke, *Das Datum der Chinesischen Tempelschriften von Turfan*, T. P, 1909, s. 16 vd. *Geschichte*, III, s. 298-299.

şehrinde *Wu-hui* ve *Chang-yeh* (Kan-chou) şehrinde de *I-tê* oturuyor ve toba'ların eline düşmemeğe çalışıyorlardı. Bu kargaşalık sırasında *An-hou* adlı diğer bir kardeşi de güneydeki T'u-yü-hun'lar nezdine kaçmıştı. Ve *Wu-hui* ise muvakkaten Chin devletine³² iltica ediyor ³³. Bu kardeşler hep birlikte Toba'lara yeni bir taarruz yapmak için hazırlıklara başlamışlardı. 440 senesinde *Wu-hui*, eski şehirlerini ele geçirmek için neticesiz bir hamle yaptı. Bunu müteakip *Wu-hui* **GOBİ ÇOLÜNÜ GEÇTİ** ve kardeşi *An-chou*'u Lobnor civarındaki *Shen-shen* şehrine taarruz etmek için gönderdi. Bu şehir muvakkaten *An-chou*'un eline geçti ³⁴. Bu sırada karışıklıklar oluyordu. Ve *Wu-hui* gobi çölünü geçerek yeniden Lobnor kenarına gelmişti. Maiyetindeki oymakların yarısı bataklıkta boğuldu. Bu sırada yalnız 10.000 aile elinde kalabilmişti.

Biz burada "*Gobi çölünü geçme*" tâbirini "*Altay Dağlarına gittiler*" şeklinde tefsir edeceğiz. Çünkü Kansu bölgesinden Gobi geçilirse Altay'a gidilir. Bu duruma göre "*1. dağılışı*" sırasında da **CHÜ-CHÜ AİLESİNİN ALTAYLARA GİTTİKLERİNİ** tespit edebiliyoruz.

4 - Ailenin ikinci dağılışı:

442 senesinden sonra bu ailenin Turfan bölgesini ele geçirerek, o bölgelerde yerleştiklerini görüyoruz ³⁵. Hâdise şöyle oluyor. Hami şehrinden gelen bir prens Turfan'ı kuşatıyor. Bunun üzerine Turfan prensi, henüz Altaylardan dönmüş olan *Wu-hui*'den imdat istiyor. *Wu-hui* memnuniyetle Turfan prensinin yardımına koşuyor ve Turfan'a giriyor. Bu dostça ve kolayca girişten sonra bir daha çıkmıyor. *Wu-hui* öldükten sonra *An-chou* onun yerine Turfan prensi oluyor ³⁶.

³² Chin devleti, Kansu'da bulunan ve asılları Hsien-pi olan bir devletti.

³³ Pei-shih, 93=s. 25 b.

³⁴ Pei-shih, aynı yer.

³⁵ Wei-shu, Kao-ch'ang bahsı, 101 = s. 18 b. Bu kaynak, Turfan'ın *Wu-hui* tarafından taarruz edilerek alındığını ve *Wu-hui*'nin ölümünden sonra yerine *An-chou*'un geçtiğini kaydediyor. Pei-shih, biraz daha mufassaldır: 93=s. 26a.

³⁶ Bk. not. 35. *An-chou*, Turfan bölgesinde Budizmin yayılması için büyük faaliyetlerde bulunmuştu. Turfan bölgesinde Prof. Grünwedel tarafından bulunarak Berlin Müzesine götürülmüş olan bir kitabede *An-chou* ve kardeşlerinin Bu-

Chü-ch'ü ailesinin Turfan hâkimiyeti 460 senesinde Juan-juan'lar tarafından sona erdirilir ³⁷. 460 senesinden sonraki Chü-ch'ü ailesinin akibetini tetkik enteresan bir konu olacaktır. Halen şu iki ihtimal mevcuttur:

1 — De Guignes'in nazariyesine göre bu aile irtiş boylarına ve hattâ Güney Rusya steplerine kadar gitmişti ³⁸. Bu nazariyeyi Franke de tasdik etmemekle beraber, kitabına iktibas suretiyle alır ³⁹. Fakat bu ailenin İRTİŞ BOYLARI VEYA GÜNEY RUSYA STEPLERİNE KADAR GİTTİKLERİNİ TEYİD EDECEK BİLGİ ELİMİZDE YOKTUR.

2 — Bu ikinci fikri biz ileri sürmek istiyoruz. Turfan'da Juan-juan'lara tabi olan Chü-ch'ü ailesi ya Turfan'da yerleşti ve yahut da en yakın yer olan Altay DAĞLARININ GÜNEY ETEKLERİNE İLTİCA ETTİLER; DAHA EVVELCE DE BİR KAÇ DEFA GELDİKLERİ BU BÖLGEDE JUAN-JUAN'LARIN HİMAYESİNDE OLARAK YERLEŞİP YAŞADILAR.

İKİNCİ RİVAYET VE TARİH

Turfan bölgesi ile Alaşan stepleri, bize kurttan türeme efsanesinin doğup, büyüüp ve yayıldığı bir saha olarak görünmektedir:

1— *Wu-sun'larda Kurt efsanesi:*

İlk kurt efsanesine Wu-sun'larda rastlamaktayız. M. Ö. 176 senesinden az evvel Wu-sun'lar Yüe-çi'ler tarafından mağlûp edilmiş-

dizmin yayılması hususunda göstermiş oldukları gayret anlatılmaktadır. Bu kitabenin tarihi hakkında bazı münakaşalar meydana gelmiştir: O. Franke, *Tempelinschriften*, s. 19 vd; P. Pelliot, *T P*, 24, s. 247 vd.

³⁷ Wei-shu, 101=s. 18 b: "(Kao-ch'ang), Ho p'ing saltanat devresinin ilk senesinde (460) Juan-juan'ların eline düştü" diyor. Bu hususun münakaşası için bk. O. Franke, *Geschichte*, III, s. 299.

³⁸ De Guignes, II, s. 276.

³⁹ O. Franke, *Geschichte*, II, s. 199; Münakaşası için bk. Aynı esr., III, s. 299. De Guignes'e göre Chü-ch'ü'ler İrtiş boylarında samur avlamak ve onu Bizans'a satmakla meşgul imişler. Tabiidir ki, bu iddiayı destekleyebilecek elimizde hiçbir delil yoktur (*Histoire des Huns*, II, s. 317). De Guignes, Avrupa Hunlarını bunlara bağlamak arzusunu çok duymuş ve bunu her vesile ile tekrar etmişti. Fakat bunu teyid için elimizde vesika yoktur.

lerdi ⁴⁰. Bu feci mağlûbiyet üzerine Wu-sun halkı Hsiung-nu'lar nezdine sığınmak mecburiyetinde kaldılar. Kun-mi ünvanını taşıyan reisleri ölmüş. Kendisine tevarüs etmesi icap eden oğlu da henüz daha yeni doğmuş bulunuyormuş. Yüe-çi'lerin gelişi üzerine, bu küçük veliahtı alarak kaçan dadısı, bir ara çocuğu, yiyecek aramak için fundalıklar arasına bırakmak mecburiyetinde kalıyor. Çocuğu almak için tekrar döndüğü zaman, bir kurdun çocuğu emzirdiğini ve bir karganın da çocuğa yiyecek vermek için üzerinde uçtuğunu görüyor. Bunu gören dadısı, bu çocuğun bir ulûhiyete sahip olduğuna inanıyor. Çocuğu alıp Hsiung-nu hükümdarına götürüyor. Çocuk, Hsiung-nu'lar arasında büyüdüktan sonra, Hsiung-nu hükümdarı Wu-sun'ların idaresini ona bırakıyor.

Wu-sun'lar Tun-huang ile Kuku Nor'un kuzeyinde bulunuyorlardı⁴¹. Göktürk efsanesinde geçen Kao-ch'ang (Turfan) bölgesi, Wu-sun'ların en eski ve sonraki yerlerinin sınırı idi. Kuku Nor veya Hsi-hai da, Wu-sun'ların çok yakınında idi⁴².

2 - Kao-ch'ê'larda kurt efsanesi:

İkinci enteresan kurt efsanesi, Kao-ch'ê'lara aittir. Bilindiği üzere Kao-ch'ê'lar, daha ziyade Turfan bölgesinin kuzeyinden, Balkaş gölüne kadar uzanırlardı⁴³. Fakat en çok buldukları yer, Lukçun gölü kenarları, yani Turfan bölgesi idi. Kao-ch'ê veya Töles'lere ait Kurt efsanesinin tercümesini aynen veriyoruz:

“Rivayete göre Hsiung-nu Shan-yü'sünün⁴⁴ iki kızı dünyaya gelmiş. Bunlar o kadar iyi ve zeki kızlar imişler ki memleketin bütün halkı onları tanrı sanmışlar. Ve Shan-yü şöyle demiş:

“ — Ben bu kızları insanlarla nasıl evlendirebilirim? Onları Tanrı ile evlendireceğim.

⁴⁰ Bu meseleyi 1948 senesinde neşredilmiş olan bir etüdümüzde inceledik: Bahaeddin Ögel, *Çin kaynaklarına göre Wu-sun'lar ve siyasi sınırları*, D. T. C. F... Dergisi, IV, 1948, s. 260 vd.

⁴¹ Wu-sun'ların ilk yerleri için bk. K. Shiratori, *Über die Wu-sun Stämme*, Keleti Szemle, III, s. 111-115; Toyo Bunko, V, s. 16; S. Lévy, J A, 1897, 13; G. Haloun, *Zur Üe-tsi Frage*, ZDMG, 1939, s. 248 vdd. Bahaeddin Ögel, Aynı esr. Res. 1.

⁴² Karşıla: Bahaeddin Ögel, aynı esr. Res.1.

⁴³ Bahaeddin Ögel, *İlk Töles Boyları*, Belleten, 48, 1948, s. 812.

⁴⁴ Bk. Wei-shu, 103=s. 20b- 21a.

“(Hsiung-nu hükümdarı Shan-yü), memleketin kuzeyinde ve insan bulunmayan bir yerde, yüksek bir tepelik yaptırarak iki kızını onun üzerine koydurmuş. Ve şöyle demiş:

“ — Onları kabul etmesi için tanrıdan niyaz ederim!

“Aradan üç sene geçmiş, kızların anneleri (çocuklarını) almak istemiş. Shan-yü ise olamaz demiş ve henüz daha zamanının gelmediğini de söylemiş. Aradan bir sene daha geçtikten sonra, ihtiyar bir kurt meydana çıkmış. Gece, gündüz tepeli bekleyip ulumuş ve tepeliğin altında kendisine bir in yapmış ve orada uyumuş. (Aradan epey bir) zaman geçmesine rağmen (kurt) oradan gitmemiş. Bunun üzerine küçük kız şöyle demiş:

“ — Babamız bizi buraya Tanrı ile evlenmemiz için bıraktı. Şimdi de bir kurt (buraya) gelmiş bulunuyor. Belki de bu, Tanrı tarafından gönderilmiş, kutsal bir hayvandır. Ben aşağı inerek, ona gidip, onun karısı olacağım. “(Bunun üzerine) büyük kardeşi (ona) heyecanla şöyle dedi:

“ — Bu pis bir hayvandır. Annem ve babam buna razı olamaz.

“Küçük kız dinlemeyip aşağıya indi. Ve kurtla evlenerek çocuklar doğurdu. Bunlar sonradan çoğalarak bir devlet teşkil ettiler:

“Bundan dolayı (Kao-ch'ê veya Töles'lerin) halkı kurt ulumasına benzer, uzun seslerle şarkı söylerler”⁴⁵.

Kao-ch'ê'ların efsanelerinde, Göktürk ve Wu-sun'ların efsanelerinin aksine olarak kurtla birleşen erkek çocuklar değil; kız çocuklardır. Sonra burada Hsiung-nu hükümdarı, kızlarını arzusu ile bu akibete bırakmıştır. Göktürk ve Wu-sun'larda olduğu gibi kurtla izdivaç, bir felâket ve mağlûbiyetin neticesi olmamıştır ⁴⁶.

3— Kurtların tipleri:

Çin kaynaklarında gördüğümüz kurt efsanelerindeki kurt motifleri başlıca şu kısımlara ayrılabilirler:⁴⁷.

a — *Dişi kurtlar*: bu motif esas itibarile Göktürk efsanelerine mahsustur. Dişi kurdun bir erkek çocukla birleşerek nesiller meydana

⁴⁵ Wei-shu, 103=s. 20b-21a.

⁴⁶ Kurt ve köpek, bir çok Asya memleketlerinde ata olarak tanınır. Bu hususta bir monografi de yapılmıştır. Biz burada yalnızca Türk halklarına ait Çin rivayetlerinden bahsedeceğiz.

⁴⁷ E. Haenisch, *Die Geheime Geschichte der Mongolen*, Leipzig 1941. s. 1: Cengiz hanın atası “Bozkurt” “Grauer Wolf” idi. Karısı da beyaz geyik idi. Bozkurt mânasına gelen “Börteçino” kelimesinin tahlili için bk. P. Pelliot, *L'histoire des Campagnes de Genghis Khan*, Paris, s. 131.

getirmesi diğer kurt efsanelerinde götürülüyor. Mogolların gizli tarihinde de ata olan kurt erkektir.

b — *Erkek kurt*: Bu motif Kao-ch'ê'ların menşe efsanesine aittir. Mogolların gizli tarihindeki Börteçinu da erkektir. Dişisi geyikti. Göktürklerin geyik efsanesini de ayrıca tetkik edeceğiz⁴⁸

II. RİVAYETE GÖRE
GÖKTÜRKLERİN SOYKÜTÜĞÜ
ve tahlilî şeması
HSIUNG-NU' LAR

MAĞLÛBİYET

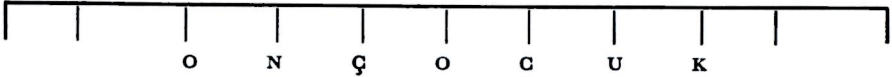
(Lin ülkesi tarafından katliâm edilmeleri)

Katliâmdan kurtulan bir tek
ÇOCUK İLE KURDUN BİRLEŞMESİ

1 - TURFAN CİVARINA GELMELERİ

2 - MAĞARA (ERGENEKON) YA GİRMELERİ

3 - KURDUN ON ÇOCUK DOĞURMASI

A - SHIH - NA AİLESİ

1 - MAĞARA (ERGENEKON) DAN ÇIKIŞ

2 - JUAN - JUAN'LARA TABİ OLUŞ

3 - ALTAY DAĞLARINDA YERLEŞİŞ

A HSIEN ŞAD (Sui - shu 84 e göre)

BÜYÜK YABGU (Sui - shu 84 e göre)

BUMIN KAGAN

⁴⁸ Göktürklerin atası ile münasebette bulunan böyle bir diş geyik için bk. Yu-yang Tsa-tsu, IV= s. 1b; Prof. Eberhard, *Çin'in Şimal komşuları*, s. 87.

c — Wu-sun'ların efsanesindeki kureun cinsiyeti belli olmamaktadır. Yalnızca çocuğa gıda vermekle yetiniyor. Burada kurttan türeyen bir nesil de mevzu bahis değildir. Esasen Wu-sun'ların efsanesinde mevzubahs olan hükümdar çocuğu, sonradan Wu-sun'ların başına geçerek muvaffakiyetler elde etmiş tarihî bir şahsiyettir⁴⁹. Bu efsane, daha ziyade tarihî bir vak'adır. İçine hafif efsane motifleri karışmıştır.

ÜÇÜNCÜ RİVAYET VE TARİH

TÜRKLERİN VE GÖKTÜRKLERİN KUZAY MENŞEİ HAKKINDA NOTLAR

T'ang-shu 215 A = 5 b, Göktürlere ait bahsına şöyle başlıyor:

“*T'u-chüeh (Göktürk)lerin A-shih-na ailesi eski Hsiung-nu'ların kuzey kabilelerinden idiler.*”

T'ang-shu'nun bu kaydının biraz muahhar olmasına rağmen içinde bir çok gerçekler bulunduğu da muhakkaktır. Bu kaydı biraz sonra yukarıda tercüme ettiğimiz Chou-shu'ya göre (bk. s. 86) Göktürkler, “*Hsiung-nu'ların kuzeyinde Sou ülkesinden çıkmışlar.*”

Sou ülkesi neresi idi ?

Bu suali cevaplandırmak için elimizde kâfi malzeme yoktur. Sou işareti ile mukayese edebileceğimiz tek paralel, T'o-ba'ların ataları olan kabilenin ismidir. Bu kabilenin esas adı *So-t'ou*'dur⁵⁰. Bu işaretlerin mânasını Çince'den Türkçeye tercüme edecek olursak “*Kel baş*” anlamını verir.

Biz burada yalnızca *So-t'ou* kabilesinin ilk hecesinin, bizim “*So*” ülkesinin Çince işareti ile olduğunu göstermek istedik.

“*Hsiung-nu'ların kuzeyi*” tâbiri gayet geniş coğrafî bir mefhumu ifade eder. Orhon, Selenga boyları ile Yeniseyin kolları da Hsiung-nu'ların kuzeyini teşkil ederdi. *So* ülkesi, Selenga ve Tula boylarında mı; yoksa Altay dağlarının kuzeyini teşkil eden Kem kıyılarında mı idi ?

⁴⁹ De Groot, *Die Westlande*, s. 24.

⁵⁰ K. Shiratori, *Toyo Bunko*, I, s. 2; O. Franke, *Geschichte*, III, s. 237; W. Eberhard, *Das Toba-Reich*, s. 356. Bilhassa Prof. Eberhard'ın bu kabile hakkında fikirleri çok enteresandır. Onun fikrine göre, zaman zaman *So-lu* şeklinde de yazılan bu kabilenin, bir Hsiung-nu kabilesi olması çok muhtemeldir. “*So-t'ou*” adının ikinci işareti “*t'ou*”un çok ehemmiyeti yoktur. Esas olan birinci işarettir. Biz de aynı fikirdeyiz. Prof. Eberhard, hattâ bu *So-lu* kabilesi ile, Göktürklere efsanevi ilk yerleri olan “*So ülkesi*” arasında muhtemel bir münasebetin bulunabileceğini bile kaydetmektedir (Aynı esr. s. 312).

Mogol Kabileleri ve Türkler :

Selenga ve Tula boylarını ele alacak olursak, bu mıntıklarda M. s. VII. asırlarda bile Uygurlar yaşamakta idiler⁵¹. Bu duruma göre, Hsiung-nu'lar zamanında da, burada Türk ırkından kabilelerin yaşaması çok muhtemeldi. Doğuya gidildikçe Mogollar daha kesifliyorlardı. Meşhur Hsiung-nu hükümdarı Mao-tun zamanında, Hsiung-nu devletinin doğusunda Tung-hu'lar bulunuyorlardı. O. Franke'ye göre Tung-hu'lar bugünkü Mogolistan'ın doğu kısımlarını işgal ediyorlardı⁵². Bu coğrafî tayin, biraz da itibarîdir. Bu kavimlerin sınırları meselesi yeniden ele alınmalıdır. Tung-hu kelimesi Tunguz'un bir müteradifi olarak kabul edilir⁵³. Bu kavimlerin Türk Irkı ile alâkaları yoktu.

Asıl mühim mesele Türk ve Mogol ırkından olan kabilelerin itibarî de olsa etnik sınırlarını çizmektir. Bunun için de devir devir, kaynaklara dayanarak etno-topografik etüdler yapmak lâzımdır.

Türk kabilelerinin doğu sınırı hakkındaki bizim fikrimiz şudur: *Türk ırkından olan kabileler, Burhan Haldun dağının doğusuna ve kuzeyine geçmemişlerdi. Türklerin, Mogolların bu mukaddes dağının ötesine geçtiklerine dair elimizde vesika yoktur. Hem Tarih ve hem de efsanelerin teyidettiği gibi TULA VE SELENGA BOYLARI UYGUR'LARIN VATANI İDİ*⁵⁴.

Bu durumda, Göktürkler nerede idiler ?

Kırgızlar :

Hsiung-nu'ların kuzeyini teşkil eden ikinci mıntıka, Altay dağlarının kuzeyi, yani bugünkü Sayan dağları ve bilhassa Yenisey nehrinin kollarından olan Kem nehri boyları idi.

Kem nehri boyları, daha ziyade eski Kırgızların anayurdu gibi bir şeydi. Daha evvelce yaptığımız bir etüde de gösterdiğimiz gibi⁵⁵ Çin kaynaklarında Kırgızlara verilen adların mâna ve mahiyeti çok karanlık idi. T'ang-shu 217 deki Kırgız bahsinin, baş kısmının aynen tercümesini veriyoruz:

⁵¹ Bu meselenin münakaşası için bk. Bahaeddin Ögel, D. T. C. F. Dergisi, 1948, s. 17-19.

⁵² O. Franke, *Geschichte*, III, s. 169-171.

⁵³ Bk. Parker, *A thousand years of the Tartars*, 1895, s. 117 vd.; De Groot, *Die Hunnen*, s. 8; P. Pelliot, T P, XXVIII, s. 170 vd.

⁵⁴ Bk. D. T. C. F. Dergisi, 1948, s. 17 vd.

“Chieh-hsieh-ssu (*Kırgızlar*), eski Chien-kun memleketidir. Onların yerleri, her zaman Hami'nin batısında, Karaşar'ın kuzeyinde ve (Tanrı dağlarında Yulduz vâdisindeki) Akdağ'ın⁵⁶ civarında idi. Bazıları onlara Chü-wu ve bazıları da Chi-ku derler⁵⁷.”

Kırgızların bilhassa Sui ve T'ang sülâleleri zamanında Kem nehri boylarında ikamet ettikleri bir hakikattir. Buna rağmen Altay dağları da dahil, Tanrı dağlarına kadar inen bölge, hep Kırgız memleketi olarak tanınıyordu.

Belki de Hsiung-nu'ların taarruzundan evvel M. Ö. III. asırda burada büyük bir Kırgız devleti vardı.

Bu bölgedeki kırgızlara, nihaî ve müessir darbeyi vuran, Avrupa Hunlarının atası, Chih-chih Shan-yü oldu⁵⁸. Bu darbe karşısında, Kırgız ve Ting-ling'ler Balkaş gölü civarlarına kaçmağa mecbur oldular. Efsanelerdeki yer ve kavim adlarının tetkiki ile bu mesele daha iyi olarak aydınlanmaktadır.

Kırgız ve Göktürk komşuluğu

Burada Göktürk kitabelerinde bahsedilen Kırgızlara karşı yapılan seferlerden bahsetmiyeceğiz. Buradaki görüşümüz daha ziyade, Göktürk kabilelerinin yayılışı ve etnik durum bakımından olacaktır.

T'ang-shu 217⁵⁹, Kırgızların doğusunda, “*Tahta atlı Göktürkler*” in üç kabilesinden bahsediyor ve bu kabilelerin Kırgızların doğusunda olduklarını ilâve ediyor. “*Tahta atlı*” tâbiri, daha ziyade ağaç dalları ile örülmüş kayakları bulunmasından dolayı kabileler için kullanılmıştır. Bu bölgeler çok soğuk imiş ve çok miktarda da kar yağarmış. Bu duruma göre Göktürklerin en Kuzey kabileleri Baykal Gölü ile Yukarı Yenisey arasında bulunuyordu.

Bu kabilelere “*Göktürk*” adının verilmesi, Göktürlere tabi olmaları sebebiyle de olabilir. Fakat madem ki Çin kaynakları bunlara Göktürk demektedirler, bunu kabul etmek zorundayız. Çünkü aksini ispat etmek için elimizde başka delil yoktur.

⁵⁵ Bahaeddin Ögel, *İlk Töles boyları*, Belleten, 48, s. 802.

⁵⁶ Bk. Bahaeddin Ögel, *Göktürk yazıtlarının Apurumları vs.*, Belleten, 33, s. 77, n. 70.

⁵⁷ Wên-Hsien T'ung-kao, 348=s. 2724 a. Yakinef, I, s. 350-251.

⁵⁸ Bk. Bahaeddin Ögel, *Belleten*, 48, s. 802.

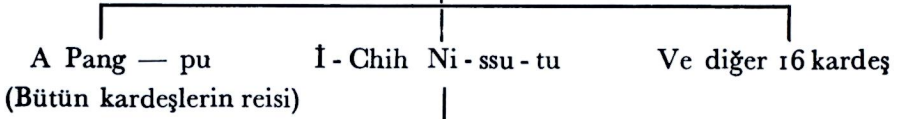
⁵⁹ Bk. Wên-hsien T'ung-kao, 348=s. 2724 c. Yakinef, I, s. 354.

ÜÇÜNCÜ RİVAYETE GÖRE

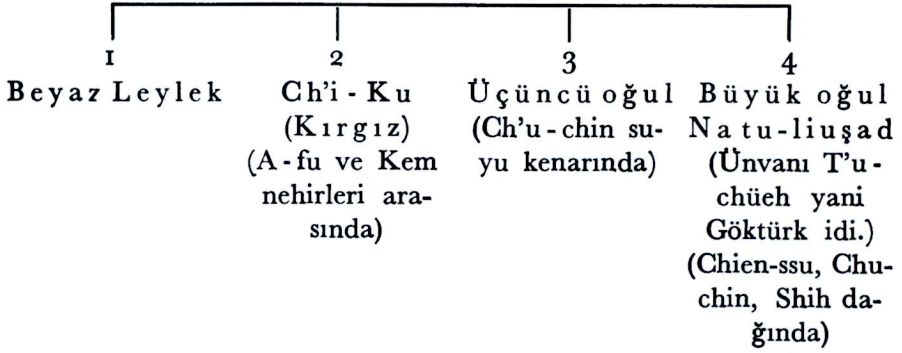
GÖKTÜRKLERİN SOYKÜTÜĞÜ

ve tahlilî şeması

(Chou-shu 50 ye göre)

K U R T

BÜYÜK BİR MAĞLUBİYET VE DAĞILIŞ

İ - chih Ni - ssu - tu'nun
Yaz ve kış ilâhları ile evlenişi

Küçük karısı

A - Shih - na ailesi

A - Hsien şad

BUMIN KAĞAN

2. ve 3. RİVAYETTEKİ

YER VE KAVİM ADLARI

1 — *Kem nehri*

3. efsanede, İ-chih Ni-ssu-tu'nun dört oğlundan bahsediliyor ve bu oğullarının nerelerde ikamet ettikleri kaydediliyor (bk. s. 87). Bu çocuklardan ikincisi A-fu ile Kem nehirleri arasında yerleşiyor. Ve adı Ch'i-ku oluyor. A-fu nehrinin neresi olduğunu bilmiyoruz. Fakat Kem nehri malûmdur.

2 — *Ch'i-ku kavmi*

Kırgızlardır. Hattâ Göktürlere ait metinlerde Kırgız kavmi aynı işaretlerle yazılmaktadır.

Burada açık olarak görülüyor ki Türk efsanelerinde Kırgızlar bir Türk kolu olarak kabul edilmektedir.

3 — *Yeri tespit edilemeyen nehir ve dağ adları*

Üçüncü çocuğun oturduğu Ch'u-chin suyunun neresi olduğunu tespit edemiyoruz. Yalnız Türk ülkelerindeki diğer yer adları ile mukayese ederek şunu diyebiliriz ki, sondaki "chin" eki Ötügen dağının çince yazılışındaki son işaretiyle aynıdır. Aralarında bir ek benzerliği vardır. Ch'u-chin dağının sonu da "-gen" eki ile bitebilirdi.

"Chien-ssu-ch'u-chin-shih" şeklinde yazılan ve dördüncü çocuğun oturduğu dağ ismi de, fikrimize göre üç kısma ayrılmalıdır.

Chien-ssu, Ch'u-shin, Shih şeklinde üç kısma ayrılabilir. Fakat bu yerlerin neresi olduğunu tespit etmek imkânsızdır. Mühim olan, Kırgızların da bu ilk Türk boylarından sayılması ve bu efsanenin yukarı Yenisey ile ilgili olmasıdır. Göktürkler, yerini bilmediğimiz "Chien-ssu, Ch'u-chin, Shih" denen bir dağda ikamet eden çocuktan neş'et ediyorlar.

4 — *Lin ülkesi*

2. Rivayette, Göktürklerin Lin ülkesi tarafından mağlûp edildiği kaydediliyor (bk. s. 85). Bu Lin memleketi neresi idi? Çin kaynaklarında böyle bir ülkenin mevcudiyetinden bahis yoktur. Aynı Çince işaretlerle yazılmış bu kelimeye, Toba devletini kuran kabiledaki bazı şahısların ünvanları arasında rastlıyoruz. Meselâ "Lin Kagan"

adını taşıyan bir reis, bu bakımdan tetkike değer (Shiratori, *Kaghan and Khatun*, Toyo Bunko, I, s. 2). Kagan ünvanının önüne konan Lin kelimesi bir aile veya kabile adı da olabilir. Bu hususu teyid veya tekzip edebilmek için elimizde yeter derecede kâfi delil yoktur.

Aynı işarete, Juan-juan devletini kuran asıl kabilenin isminin sonunda da rastlamaktayız (Wei-shu, 103=1a). Tun-t'u-lin adını taşıyan bu kabilenin Alaşan steplerinde oturdukları anlaşılıyor. 2. Rivayeteki kurt efsanesinin de bu bölgelerde geçmesi bakımından bu müşabehet enteresandır.

Bu Lin memleketinin, Hsien-pi veya Mogol aslından olması da çok muhtemeldir.

5— *Hsi-hai (Batı denizi)*

Han devrinde, bu ad Koko Nor'a verildi. (*Chung-kuo-kuchin-ti-ming Ta-tsé-chien*, 353 a). Çinlilerin Orta-Asya ve Batı-Asya hakkındaki bilgileri çoğaldıkça, bu adın daha batıdaki denizlere verildiğini görürüz. Meselâ Sui ve T'ang devrinde, bu ad Aral gölüne veya Hazar denizine de verilmiştir. (Hirth, *Nachworte*, s. 38, 39).

Rivayet eski bir karakter taşımaktadır (bk. s. 85). Bu sebeple Hsi-hai'in burada Koko Nor için kullanıldığına kaniyiz.

6 — *Kao-ch'ang*

Kao-ch'ang, bilindiği üzere Turfan ovasına Çinliler tarafından verilen addır. Çok tanınmış bir coğrafi tâbir olduğu için, izahını lüzumsuz buluyoruz.

EFSA NELERDEKİ MOTİFLER

1 — *Dağ motifi*

Efsanelerde sık sık görülen mukaddes veya lâlettâyin herhangi bir dağ veya tepe motifini ayrı bir etüdümüzde incelemiştik⁶⁰. Göktürlere ait kurt efsanelerinde, kurt, çocuğu alarak Turfan'ın kuzey veya kuzey batısındaki bir dağa götürüyor⁶¹. Ve bu dağda bulunan bir mağaradan içeri giriyor. Dağın ortasında bir düzlük varmış ve bu düzlük içinde, rivayete göre onların nesilleri türemiş. Çin kaynaklarındaki bu Göktürk efsanesini ilk defa Ebülga-

⁶⁰ Bahaeddin Ögel, *Uygurların Menşe Efsanesi*, D.T.C.F. Dergisi, 1948, s. 20.

⁶¹ Altay veya Tanrı dağları olabilir.

zi Bahadır Han'ın eserinde geçen Ergenekon efsanesi ile mukayese eden, zamanımızdan tam 200 sene evvel De Guignes olmuştu⁶².

Mogolların gizli tarihinde de, Mogolların ilk ataları olan *Börteçino* (Bozkurt) ile Hoai Maral (Güzel geyik) Burhan Haldun dağına geliyorlar⁶³.

2 — Mağara motifi

Ecdat mağaralarına ve bu mağaralar ile ilgili küllere Kore'de rastlamaktayız⁶⁴. Fakat en tipik ecdat mağarası kültürüne Toba'lar devrinde ve Toba kabilelerinde rastlıyoruz. Toba'lar esasen kabilelerinin türediği bir mağaraya ve onunla ilgili bir külte sahiptiler⁶⁵. Bu Toba kültürü sonradan Budist bir karaktere girerek, orijinal karakterinden ayrıldı⁶⁶.

Beyaz bir geyikle, Göktürklerin atalarının seviştiklerini anlatan diğer bir efsanede de, geyik bir mağara içinde ikamet etmekte idi⁶⁷ Kırgızların atası olan sığır da mağara içinde bulunmakta idi⁶⁸. Mukaddes atlarla ilgili efsanelerde de bu motife rastlanır. Bilhassa Batı Türkistan'ın cins atları senenin muayyen mevsimlerinde bir mağaraya girerek orada ilâhi bir şekilde çiftleşirlermiş. Bu misalleri fazla uzatmayacağız.

Yukarıda verdiğimiz bir kaç misal bize göstermektedir ki, Orta ve Kuzey Asya'da menşelerini muayyen hayvanlara bağlayan kavimler vardır. İster totem diyelim isterse başka bir şey olsun; Göktürkler de kurttan türediklerine inanmakta idiler. Bu, Göktürkler nezdinde bir efsane olarak yaşamakta idi. Göktürklerin kurtlara taptıklarına dair elimizde hiçbir delil yoktur. Bu efsanenin mevcudiyetine bakarak Göktürklerin totem devrini yaşadıkları da düşünülemez. Kao-ch'êlar da Kurttan tüedikleri için kurt ulmasına benzer şarkı söylerler⁶⁹.

⁶² De Guignes, III, s. 369; Ebülğazi Bahadır Han, *Şecerei Terâkime Rıza Nur* terc. S. 37.

⁶³ E. Haenish, Aynı esr. s. 1.

⁶⁴ W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 19, 31.

⁶⁵ W. Eberhard, Aynı esr. s. 80.

⁶⁶ W. Eberhard, *Das Toba-Reich*, s. 232.

⁶⁷ Yu-yang Tsa-tsu, IV= s. 30b.

⁶⁸ Aynı eser., IV=s. 31 a.

⁶⁹ Wei-shu, 103=s. 21a.-b.

Göktürk kaganının odasına dikilen tuğun başında da alâmet olarak altından bir kurt başı varmış ⁷⁰. Kurt, bir alâmet ve efsane mevzuu olarak Göktürkler nezdinde büyük bir ehemmiyeti haiz idi. Fakat Göktürklerin totem devrini çok evvelki asırlarda idrâk ettikleri ve M. S. IV. asırda artık tek tanrılı bir dine sahip oldukları da bir gerçektir.

3 — *Bataklık motifi*

Çocuğun kollarının kesilerek bir bataklığa atılması, hem Chou-shu 50 ve hem de Sui-shu 84 de görülmektedir. Chou-shu'da yalnızca "*bataklık*" denmekte; Sui-shu'da ise "*Büyük bataklık*" tan bahsedilmektedir (Bk. s. 85). Böyle bir bataklığın mevcudiyetine, Toba'ların esas kabilesinin menşe efsanesinde de rastlıyoruz⁷¹. O. Franke, bu bataklığın neresi olduğunu tespit edemiyor. Bu bataklığın herhangi küçük bir Mogolistan gölü olduğu mütalâasında bulunuyor ⁷². Öyle görünüyor ki Mogol kanı ile fazla karışmış olan bu kabileler, önceleri Baykal gölü kenarlarında ve hattâ kuzeylerinde idiler. Hsiung-nu'ların hâkimiyeti sona erince Orhon kıyılarına, yani Hsiung-nu'ların eski yerlerine iniyorlar.⁷³ Bizi burada Toba'ların menşesini münakaşa etmek ilgilendirmez. Burada yalnızca, Göktürk efsanelerinde mühim bir yer tutan "*bataklık*" motifinin Tobalar'da da bulunduğunu göstermek istedik.

Wu-sun'ların efsanesinde, çocuk bir bataklığa değil "*otlar arasına*" atılıyor ⁷⁴. Bu da Göktürklerinkine biraz yakındır.

4 — *Bir kavim tarafından mağlûp edilme motifi*

Göktürklerin ataları bir kavim tarafından büyük bir mağlûbiyete uğratılıyor ve onların bütün nesilleri kılıçtan geçiriliyor (Bk. s.85). Efsane eski acı bir hâtrayı ihtiva ediyor.

Wu-sun'ların mağlûbiyeti tarihî bir hâdisedir. Wu-sun'ların Yüeci'ler tarafından mağlûp edilmeleri hâdisesini bütün teferruatı ile biliyoruz ⁷⁵.

⁷⁰ Şimdilik bk. St. Julien, J A, 1864, s. 333. Göktürlere ait gelecek yazımızda bu hususlar yeniden ve derin olarak ele alınacaktır.

⁷¹ O. Franke, *Geschichte*, III, s. 237.

⁷² Aynı esr. III, s. 237.

⁷³ Wiegler, *Textes Historiques*, s. 1000; Wiegler'in nazariyesi yanlıştır. Tenkidi için bk. O. Franke, *Geschichte*, III, s. 237.

⁷⁴ De Groot, *Die Westlande*, s. 24.

⁷⁵ Bk. Bahaeddin Ögel, D. T. C. F. Dergisi, 1948, s. 260-278.

Göktürklerde “Lin” memleketi tarafından mağlûbiyete uğratılıyor. Bu “Lin” memleketinin neresi olduğunu katî olarak bilmiyoruz. Bu sebeple, bu Göktürk mağlûbiyeti gene yarı efsane olarak kalıyor.

Ebülğazi Bahadır Han’a göre, Oğuz Han’ın ahfadı da Tatarlar tarafından büyük bir mağlûbiyete uğratılıyor ⁷⁶. Bu mağlûbiyetten sonradır ki Ergenekon’a giriyorlar. Vak’aların birbirini takip edişi bakımından, Göktürk efsanesi ile Ebülğazi Bahadır Han’ın rivayeti birbirine tetabuk etmektedir.

Ebülğazi Bahadır Han, Tatarların yerini tarif ederken, bu kavimlerin Mogol-Tunguz karışımı kabileler olduğunu da tasrih ediyor. Kadırgan dağları civarında yaşayan bu kavimlerin, Türk olmalarına hiç ihtimal vermiyoruz ⁷⁷.

Göktürkleri imha eden “Lin” memleketinin böyle bir Mogol kavmi olması da çok muhtemeldir (bk. s. 85).

5— *On boyun, on çocuktan türemesi motifi*: Bilhassa Oğuz efsanesinde de görülen, çocuklardan türemiş kabilelere ait rivayetlere ne kadar ehemmiyet verilse yeridir. Bu rivayetler tamamen boş değildir. Hakikaten, efsanelerde ismi geçen kabilelerin kaynaklarda da mevcudiyetlerine rastlıyoruz. Bu sebeple, Göktürk efsanesinde ismi geçen on boyları, Göktürk kabileleri arasında da bulabiliyoruz. Bu da bize gösteriyor ki bu efsaneler tarihle hiç ilgisi bulunmayan ve tamamen uydurma şeyler değildir.

Göktürk kitabelerinde “Onok” adı ile geçen bu Onboy, batı Göktürklerin esas çekirdeğini teşkil eden *Tu-lu* ve *Nu-shih-pi* kabileleri idiler ⁷⁸. Bunlar “*Onok*” adı ile İslâm kaynaklarında da zikredilmektedir ⁷⁹.

6 — *Dört boyun dört çocuktan türemesi motifi*

Bilindiği üzere Oğuz efsanesinde de bu dörder oğul motifi önemli bir rol oynar. Bu hususu IV. Tarih Kongresinde ele almış ve diğer Türk kavimlerindeki an’anelerle mukayese ederek kısmen incelemiştik ⁸⁰.

⁷⁶ Bk. Rıza Nur tercümesi, s. 22, 34 vd.

⁷⁷ Bk. Aynı esr. s. 22.

⁷⁸ E C. Chavannes, *Documents*, index, s. 324.

⁷⁹ J. Marquart, *Skizzen zur geschichtlichen Völkerkunde von Mittlasien und Sibirien*, Hirth Festschrift, 290.

⁸⁰ IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara, s. 245.

Göktürk efsanesine göre Na Tu-liu Şad'ın dört oğlu vardı (bk. s. 87). Ebülгази Bahadır Han'ın yaptığı şecereye göre, Mogol'un da dört oğlu bulunmaktadır⁸¹. Mogolların gizli tarihinde de buna benzer şecereler bulmak mümkündür.

7 — Yağmur yağdırma ve rüzgâr estirme motifi

Burada yağmurla rüzgârı birbirine bağlı bir motif olarak kabul etmek lâzımdır. Birinin mevcudiyeti diğeri için elzem olarak kabul edilmiş olabilir. Nitekim Altay Şamanizminde Yada taşı ile yağmur, rüzgâr, kar ve tayfun getirilebilirdi⁸².

Bilindiği üzere Türklerde yağmur yağdırma Yada taşı ile olurdu. Bu, Türk halkları arasında çok yayılmış bir inanç idi. Prof. Abdulkadir İnan, pek haklı olarak Chou-shu'daki bu kaydı, Türkler arasında çok yayılmış olan Yada taşı ananesinin ilk kaydı olarak görmektedir. Ve bunda haklıdır⁸³. Yalnız bu ananenin de Çin menseli olduğunu unutmamak lâzımdır⁸⁴.

8 — Ateşin keşfi

Altay Şamanizminde ateşin keşfini veya ateşin yer yüzüne gelişini anlatan muhtelif efsaneler mevcuttur. Yakut'lara göre ateş, bembeyaz bir taht üzerinde oturmuş olarak hükmeden Gök İlâhının oğludur (Uno Harva, *Die religiöse Vorstellungen der altaischen Völker*, Helsinki 1938, s. 223). Altay kavimleri, umumiyetle, ateşin gökte ikamet ettiğine inanırlar. Uno Harva şöyle diyor: "*Der Glaube, das feuer sei im Himmel beheimatet, ist unter den Völkern des Altaistammes sehr allgemein*" (aynı eser. s. 223). Gene Yakutlara göre, insanlara ateşi, göğün 3. katında hükmeden Ulu-Toyon gönderiyordu (Aynı esr. s. 224).

Yukarıdaki etnografik malzemeye göre, Göktürk efsanesinin bu kısımlarının, henüz daha ilâhî bir mahiyette olan Göktürk atalarına ait olduğunu söyleyebiliriz. Herhalde bu atalar ilâh idiler ve Gökte ikamet ediyorlardı.

⁸¹ Rıza Nur terc. s. 17.

⁸² Uno Harva, *Die Religiösen Vorstellungen der Altaischen Völker*, Helsinki 1948, s. 222.

⁸³ Prof. Abdulkadir İnan, *Şamanizm*, s. 160.

⁸⁴ Yada taşının Çin'deki ehemmiyeti için bk. B. Laufer, *Jade, A study in Chinese archaeology and religion*, s. 29 vd.

9 — *Efsanelerde Maderşahî (kognat) unsurlar*

Bu efsanelerde, Maderşahî (Kognat) ailenin bazı izlerine de rastlıyoruz. Meselâ Na Tu-liu Şad'ın on tane karısı varmış. Bu kadınların doğurdukları erkek çocukların hepsi, kendi aile isimlerini, annelerinin soy adlarına göre alıyorlarmış (bk. s. 87). Göktürk'lerin atası olan A-shih-na ailesi de onun küçük karısının soyundan geliyormüş.

Bu annelerden Türklerin on kabilesi neş'et etmiş. Kabilelerin atası olan Büyük anne'lere, Mogolcada emegen denirdi (Vladimirtsof, *Mogolların içtimaf teşkilâtı*, A. İnan terc., Ankara 1944, s. 75). Meselâ Alan-goa, Mogolların bir büyük annesidir. Fakat Göktürk efsanesi ile bu Mogol efsanesi birbirlerinden tamamen ayırdılar. Çocukların annesinin soy adları ile anılması da çok eski maderşahî bir ananenin izi mahiyetindedir.

10 — *Ekzogamya izleri*

2. Rivayete göre, Kurt, Turfan'ın kuzeyindeki mağaraya kaçtıktan sonra, orada on çocuk doğuruyor (bk. s. 85). Bu on çocuk büyüyünce dışardan kızlarla evleniyorlar. Karıları gebe kalıyor ve bunların her birinden bir soy türeyor. A-shih-na ailesi de bunlardan birisi imiş. Bu dışardan evlenme hâdisesini, bir ekzogamya âdeti olarak kabul edebilir miyiz? Şu kadarını söyleyelim ki bu meselede kat'î olarak konuşamayacağız. Çünkü mağarada -veya tâbir caiz ise Ergenekon'da- zaten kız yoktu. Bununla beraber, bu kaydı bilgi kabilinden olarak koyduk.

EFSANELERDE GEÇEN

ŞAHİS ADLARI

1 — "*Türk*" ünvanlı Göktürk atası

Efsanelere göre İkinci çocuk Kırgızların; dördüncü çocuk ise Göktürk'lerin atası idiler.

Göktürklerin ilk ataları, "T'u-chüeh" yani "TÜRK" adı ile adlandırılıyordu (bk. s. 86). Şahsi adı da Na-tu-liu idi. "Türk" herhalde onun bir lâkab veya ünvanı olmalı idi. Bilge, alp ünvanları gibi onu tavsif edebilir. Yukarıda da söylediğimiz gibi, T'ang-shu, Na-tu-liu'yu tarihî bir şahsiyet olarak kabul etmektedir (bk. s. 120).

2 — *A Pang-pu*

Çin kaynaklarındaki efsanelerde geçen Türklerin ilk atasının adı, A Pang-pu şeklinde yazılmaktadır. Bu adın izahı şüphesiz çok zor ve oldukça da tehlikelidir. “A” işareti, gene yarı efsanevî Göktürk atalarından olan A Hsien Şad’ın adının başında da geçmektedir. Bu ad, aynı metinde ikinci defa geçişinde “Pang-pu” şeklinde görülmektedir. İşte bu durumları göz önünde tutarak, bu adı “A Pang-pu” şeklinde, iki kısımdan müteşekkil olarak okumağı daha doğru bulduk. Bunlardan birinin ad, diğzerinin de ünvan olması çok muhtemeldir.

De Guignes, bu adın “Ko-pam-pou” şeklinde garip bir transkripsiyonunu yapıyor⁸⁵. Yakinef’in transkripsiyonu ise “Apanbu”dur⁸⁶.

3 — *İ-chih Ni-shih-tu*

Yakinef bu adın transkripsiyonunu “İçini-Nişidu” şeklinde yapmıştır⁸⁷. Fakat Yakinef’in transkripsiyonu yanlıştır. Metinde iki tane “ni” işareti yoktur. Eğer bu adı modern Çin telâffuzu ve Türk alfabesi ile yazacak olursak, “İcinişidu” şeklini alır. Bu adlar tamamen efsanevî olduğundan, başka paraleller bularak mahiyetleri hakkında bir şey söylemek de imkânsızdır. Böyle Çin transkripsiyonu ile yazılmış olan Türk adlarının orijinal şeklini, ancak diğzer yerlerde geçen diğzer paralel ve ünvanlarla mukayese ederek anlayabiliyoruz.

F. W. K. Müller, bu adı “I-tsi Ni-şi-tu” şeklinde yazıyor⁸⁸. Fakat bu şekilde transkripsiyon yapmasının sebeplerini açıklamıyor. Bu şekil, bizim kabul ettiğimiz şekle benzemektedir.

Bu ad hakkındaki bizim mütalâalarımız şunlardan ibarettir:

a) Baştaki “İ” işaretine, “İ-li Kagan”ın baş işaretinde de rastlıyoruz. Bu işaret, bilhassa Türk ünvanlarının Çin transkripsiyonlarının baş harflerinde çok kullanılmakta idi⁸⁹. İkinci işaret olan “Chih” in eski telâffuzunun sonunda, “t” sesi vardır⁹⁰, Türkçede,

⁸⁵ De Guignes’in transkripsiyonu “Ko-pan-pou” şeklindedir. bk. C. II, s. 372. Bu, yanlış bir transkripsiyondur.

⁸⁶ Yakinef’in transkripsiyonu “Apanbu”dur: I, s. 221. Bu da tamamen doğru değildir.

⁸⁷ Yakinef, I, s. 221.

⁸⁸ *Uigurische Glossen*; Hirth Festschrift, s. 316.

⁸⁹ Bk. Chavannes, *Documents*, index, s. 331.

⁹⁰ B. Karlgren, *Analytic Dictionary*, 1227.

“r” seslerinin transkripsiyonları için böyle “t” sesi ile biten Çince işaretler kullanılırdı. Meselâ Türkçe “Tür” hecesi için, Çince “Tüt” işareti kullanılıyordu. Burada da “Cit” veya “Çit” şeklinde olan Çince işareti, Türkçe veya Mogolca “Cir” veya “Çir” hecesi kullanılmış olabilir. Bu duruma göre bu ismin ilk kısmı, “İcir, İçir, İsir” şeklinde kurulabilir.

Çince, “Ni” işareti ile başlayan Türk isimlerine, çok rastlamaktayız ⁹¹. Bu işaretin eski telâffuzu “Nei” veya “Nai”dir ⁹². İkinci işaretin eski telâffuzu ise “Si” şeklindedir ⁹³. Bu duruma göre, bu ikinci kelimenin orijinal şekli belki de “Neysidu” veya “Nisidu” şeklinde olabilir.

b) “İ -chih-ni Shih-tu” şekli için elimizde delil yoktur. “Chi” sesinin sonunda, yukarıda da söylediğimiz gibi bir “t” sesinin mevcudiyeti durumu müşkülleştirmektedir. Eğer sondaki bu “t” sesi olmasaydı, “İçin, İkin” ve hattâ “Erkin” le birleştirmek bile hâtura gelebilirdi. Çünkü “Erkin”in de Çince yazılışı “İ-chin”dir.

Chou-shu 50, bu adı aynı metinde ikinci defa geçişinde, Nishih-tu şeklinde kısaltmıştır. Bu bizim yukarıdaki fikirlerimizi teyid eder. Öyle görünüyor ki, F. W. K. Müller’in rekonstrüksiyonu da ismin ikinci defa kaydediliş şekline dayanılarak yapılmıştır.

3 — *Na Tu-liu Şad*

Türk tarihine ait metinlerde, Şad ünvanı, ilk olarak bu adla birlikte geçmektedir. Hattâ Şad ünvanının tarihte ilk görünüşü bu efsanevî metinle olmuştur. Bilindiği üzere Şad, Göktürklerde ehemmiyetli rütbe ve ünvan idi. Biz burada bu ünvanın menşeinin neresi olduğunu münakaşa etmeyeceğiz. Fakat bu ünvanın menşei, hakikaten denildiği gibi İran ise, Türk ve Mogol efsanelerinde görülen ünvanların İran menşeli olması, *İran tesirlerinin Türkler nezdinde çok erken zamanlardan itibaren girdiğini* gösterir.

De Guignes, zamanımızdan 200 sene evvel yazdığı eserinde, böyle bir ünvanın mevcudiyetinden haberdar değildi. Bu sebeple ismin ve ünvanın müşterek transkripsiyonunu yaptı⁹⁴. Yakinef de bu ünvanı henüz daha habersizdir ⁹⁵.

⁹¹ Chavannes, *Documents*, index, s. 349.

⁹² Karlgren aynı esr. 659.

⁹³ Aynı esr. 893.

⁹⁴ De Guignes, II, s. 372.

⁹⁵ Yakinef, I, s. 221.

Görülüyor ki “A Hsien”, şahıs adı olmaktan ziyade bir ünvan karakterini taşımaktadır.

Bu ad hakkında kayde değer müşahedelerimizi şöyle sıralıyacağız:

a) Bu adın, “Na Tu-liu Şad” şeklinde okunmasına taraftarız. Göktürklerde, “Tu-liu” adlı şahıslara çok rastlamaktayız. Bu meyanda meşhur bir Göktürk Kaganı olan “Tu-liu Kagan”ın adını da sayabiliriz ⁹⁶. Her iki ad da aynı çince işaretlerle yazılmıştır.

b) Adın sonundaki “Liu” eki, bilhassa Juan-juan adlarında çok rastlanmaktadır. Bu meyanda, meselâ Juan-juan’ların ataları Moko-liu’nun adını sayabiliriz ⁹⁷. Bilhassa insan ve kabile adlarının sonunda görülen bu ekin Mogol menşeli olduğuna inananlar olmuş ve bu hususta münakaşalar yapılmıştır ⁹⁸.

c) İsmın başında tek olarak bulunan “Na” işaretinin, Türk veya Mogol isimlerinden hangilerini ifade ettiğini bilmiyoruz. Belki de başlangıçta bir kaç işaretten müteşekkil olan bu ad, muhtelif istinsahlar sebebiyle bu şekle girmişti. Bu işaretin eski telâffuzu “nut” veya “nuet” idi ⁹⁹. Adın bu baş kısmının izahu çok güçtür.

4 — A Hsien Şad

“Hsien” işareti, Hsiung-nu’ların tanınmış ünvanlarından birisini gösterir ¹⁰⁰. Bu ünvan, Hsiung-nu’larda hükümdardan sonra gelen bir rütbe idi. Ya veliahta veyahut da hükümdarın en yakın akrabalarına verilirdi.

“A” işareti, A Pang-pu adının sonuna geldiği gibi, Göktürk Kaganlarından bazılarının adının başına da bazı kaynaklarda eklenmiştir “A-shih-na” adının başındaki “a” işareti de mânidardır.

“Hsien” işaretinin mânası “Âlim, hakim”dir. Çin devlet teşkilâtında bu işaretle gösterilmiş rütbeler bile vardır ¹⁰¹. Aynı ünvan Hsiung-nularda da vardır. Bu ünvanın Hsiung-nu’lara Çinlilerden geçtiğini söylemek çok zordur. Çince “Hsien” kelimesi, Türkçe “Bilge”nin karşılığıdır. “Hsien” kelimesi Hsiung-nu ünvanının Çince tercümesi de olabilir ¹⁰²

⁹⁶ Bk. Chavannes, *Documents*, s. 371.

⁹⁷ Wei-shu, 103=s. 1 a-b; Yakinef, I. s. 184.

⁹⁸ Bu hususta fazla bilgi vermeyeceğiz.

⁹⁹ Karlgren, Aynı esr., 654.

¹⁰⁰ Bu ünvanın mahiyeti hakkında bk. De Groot, *Die Hunnen*, s. 55 vd.

¹⁰¹ O. Franke, *Geschichte*, II, s. 431, 435, 598.

¹⁰² Fikirlerimiz kat’i değildir.

II. KISIM

GÖKTÜRK DEVLETİNİN TEŞEKKÜLÜ

ORTA-ASYA'NIN ETNİK DURUMU VE GÖKTÜRKLER

1 - *Töles'ler ve Göktürkler*

Tanrı dağlarının kuzeyinde ve Altay dağlarının eteklerinde, V. asrın sonuna doğru, başlıca iki büyük GÖÇEBE KAVİM bulunuyordu. Bunlardan batı bölgelerini işgal edenler TÖLES'LER (veya Kao-ch'ê'lar); doğuda bulunanlar ise JUAN-JUAN'lar idiler. Bu iki göçebe kavim arasında, belirli bir sınır tespiti hiçbir zaman mümkün olamamıştır. *Bütün ticaret yollarının geçtiği Turfan bölgesini ele geçirmek isteyen bu iki göçebe kavim, sık sık bu bölgede çarpışmışlardı.* Bu sebeple bu bölge, iki kavim arasında *menfaatlerin çarpıştığı bir sınır vazifesini görmüştü.*

Göktürkler, Altayların güneyinde ve bu iki büyük Göçebe kavim arasında kalmışlardı. Göktürklerin etnik menşeinin iyice anlaşılabilmesi için Töles'lerle Juan-juan'ların karşılıklı durumlarının ve arazilerinin tetkiki gerekmektedir. Töles'lerin batı sınırlarının, 618 tarihine kadar incelenmesini faydalı buluyoruz.

2 - *Toba devrinde Töles'ler ve batı sınırları*

Wei-shu'nun Kao-ch'ang bahsinde ¹⁰³. T'ai-ho saltanat devresinin 5. senesinde (481) Töles'lerin (Kao-ch'ê) reisi A-fu-chieh-lo'nun Turfan prensini indirerek yerine kendi adamını tayin ettiğini kaydediyor. Turfan'da karışıklıklar çıkıyor ve bir müddet sonra tekrar Juan-juan'ların eline düşüyor ¹⁰⁴.

488 senesinde, Tanrı dağlarının kuzeyindeki Tölesler, "Kuzey ve Güney" olmak üzere iki kısma bölündüler ¹⁰⁵. A-fu-chieh-lo, kuzey kısmın reisi idi. Herhalde Kara İrtiş boylarında oturuyordu.

491 senesinde, "Kuzey Töleslerin" Soğdu tüccarlar vasıtası ile, müşterek düşmanları olan Juan-juan'lara karşı cephe almak için, Çine ittifak teklif ettiklerini de görüyoruz ¹⁰⁶.

¹⁰³ Wei-shu, 101=s. 8b; Yakinef, II, s. 251.

¹⁰⁴ Bk. Bahaeddin Ögel, İlk Töles boyları, Belleten, 48, s. 825.

¹⁰⁵ Wei-shu, 101=s. 19 a; Yakinef, II, s. 251.

¹⁰⁶ Bk. Bahaeddin Ögel, Belleten, 48, s. 828 vd.

508 senelerinde “Güney Töleslerin” şefi Mi-wu-t’u, Juan-juan Kaganı Fu-t’u’yu öldürmeğe muvaffak oluyor ¹⁰⁷. Turfan bölgesi yeniden Töleslerin hâkimiyetine giriyor ¹⁰⁸. Töleslerle Juan-juan’lar arasında meydana gelen harpler hep Turfan yakınındaki Pu-lei gölü kenarında meydana gelirdi ¹⁰⁹. Öyle görünüyor ki Güney Tölesleri Kaşgara kadar Tanrı Dağlarının Kuzey eteklerini kaplıyorlardı. Wei-shu’nun Yüeh-p’an bahsinde, bu bölgenin dilinin Töles (Kao-ch’ê)lerle aynı olduğuna dair bir kayıt vardır ¹¹⁰ Yüeh-p’an, Balkaş gölünün güney sahilleridir ¹¹¹. Kuzey Töleslerinin de Balkaş Gölünün Güney sahilleri ile Tarbagatay ve Çungarya Steplerinde yaşamış olmaları çok muhtemeldi. Töleslerin Batı sınırlarını Akhun devleti teşkil ediyordu ¹¹².

508 tarihinden sonra, kaynaklarımızın Turfan ve Töles bahsinde, artık bilgi bulamamaktayız. Bu tarihe kadar, Töleslerin batı sınırı Turfan olmuştur.

3 — Sui Sülâlesi zamanında (589-618) Töles’ler

Bilindiği üzere “Töliš” kelimesi, Göktürk kitabelerinde, geçen bir kavim ismidir ¹¹³. Türk aslından olan bu oymaklar, dağınık olarak Tula boylarından Güney Rusya steplerine kadar uzanan

¹⁰⁷ Wei-shu, 103=s. 10 a.

¹⁰⁸ Wei-shu, 101=s. 19 a.

¹⁰⁹ Wei-shu, 103 = s. 21 a-b.

¹¹⁰ Wei-shu, 102 = s. 10 b; Yakinef, II, s. 259.

¹¹¹ A. Herrmann, *Atlas of China*, 30-31, C D 1.

¹¹² Bu hususta bk. Bahaeddin Ögel, *Belleten*, 48, s. 826.

¹¹³ Kültegin yazıtında “*Tölis Tarduş budunıg*” şeklinde geçmektedir (H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I, s. 34). Uygur Kaganı Moyunçura ait olan Şine Usu yazıtında da “*Tarduş Tölis budunka*” şeklinde geçmektedir (Aynı esr. I, s. 170). Tarduş ve Töleslerin isimlerinin böyle müşterek bir terkip şeklinde iki yerde geçmesi herhalde tesadüfi değildir. Bilge Kagan yazıtında ise, Tarduş beğleri yazılmakta, bir kaç ünvan daha sayıldıktan sonra Tölis beğlerinden ayrı olarak bahsedilmektedir (Aynı esr. I. s. 72). Tarduşlarla Tölislerin tamamen aynı olduğuna kani değil isek de, yukarıdaki “Tarduş Tölis” terkipleri de nazarı itibare alınmalıdır. Demek ki bu iki kavmin aralarında bir ilgi vardır.

Esasen Sui-shu’da Töleslerin Altay grubu sayılırken, yalnızca Tarduşlardan bahsedilmemektedir. Başka kabileler de vardır. TARDUŞ’LAR TÖLES OYMAKLARI İÇİNDE SİVRİLMİŞ BİR OYMAKTI. Yoksa Tölesler, Tarduşlardan müteşekkil değildiler.

geniş arazide yayılmışlardı. Sui vakayinameleri, aslen İndo-Cermen olan Alan vs. gibi kavimler de, bu Töles kabileleri arasında sayılmaktadır¹¹⁴. Bundan Orta-Asya'yı baştan başa kaplayan bütün göçebe kavimleri, Çinlilere göre Töles sayıldığı neticesini çıkarabiliriz.

Bizim tetkiklerimize göre Tölesler, Hsiung-nu ve Göktürk aslından gelmeyen, ve Mogol olmayan Orta-Asya oymaklarıdır. Uygur oymakları da "Töles" idiler¹¹⁵.

Töles grupları

Göktürkler Orta-Asya'yı ele geçirdikten sonra, şüphesiz ki Töleslerin yerlerinde epey büyük bir değişiklik olmuştu. Bununla beraber Göktürklerin civarındaki Töles kabilelerini, Sui vakayinamelerine dayanarak kısaca tetkik etmeği faydalı buluyoruz: ¹¹⁶.

a. *Tula Nehrinin kuzeyindeki Tölesler*: Bugu, Tongra, Wei-ho, Bayırku, Fu-fu-lo. Reisleri Hsi-chin (Erkin) diye adlandırılıyordu. Bundan başka Meng-ch'ên, T'u-ju-ho, Szu-chieh, Hun, Hu-hsieh vs. oymakları da vardır ki, bütün bu soyların seçme askerleri 20.000 kadar imiş ¹¹⁷.

b. *Tanrı Dağları grubu* ¹¹⁸: Hami'nin batısında ve Karaşar'ın kuzeyinde, Akdağ'ın eteklerinde yaşayan kavimler şunlardır: Ch'i-pi, Pu lo chih i hsi su p'o na chou ko wu huan, Ho-ku, Yeh hsi yü ni huan oymaklarının seçme askerleri 20.000 kadardı.

¹¹⁴ Bu İdil boyu Töles'lerini Prof. Hirth incelemişti (*Nachworte*, s. 38). Keza bk. Bahaeddin Ögel, *Göktürk yazıtlarının Apurımları*, Belleten, 33 s. 80-83.

¹¹⁵ Tabii bu yaptığımız tarif daha ziyade Çin Kaynaklarına göredir. "Tölis" kavim adı Göktürk kitabelerinde daha belirli bir şekle girmiştir.

¹¹⁶ Sui-shu, 84= s. 19 a. Prof. Hirth, bu bahisteki bütün Töles oymaklarını eserine almamıştır. Bilhassa baş kısımlarındaki grupların adını zikretmekle iktifa etmiş ve ancak ayniyetinden emin olduğu bir kaç oymak üzerinde durmuştur (Aynı esr. s. 37 vd.). Biz Sui-shu 84 de zikredilen baştan itibaren üç Töles grubundaki bütün kabileleri aldık. Şu hususa da işaret etmek isteriz ki, bu kabileleri birbirinden tefrik ederek yazabilmek, ayrı ve hususî tetkikleri icap ettirir. Bu sebeple kendisini tanımadığımız kabileleri çizgisiz ve virgülsüz olarak yazdık. Herhangi bir hatadan kaçınmak için yaptığımız bu hareketin hoş görülmesini temenni ederiz.

¹¹⁷ Bu oymakları karşıla: Bahaeddin Ögel, *Uygur Devletinin Teşekkülü* Belleten, 75 (1955), s. 334-335.

¹¹⁸ Bu grubun yeri için Hsi-yü T'u-shih (Yakinef, *Sobraniya* vs. yeni tabı, III, Kart. 7).

Bilindiği üzere Akdağ Batı Göktürk Kaganının oturduğu yerdir ¹¹⁹. Tanrı dağları üzerinde Yulduz vâdisi kenarında bulunuyordu.

Töleslerin Tanrı dağları grubu, eski Kao-ch'ê'ların Güney grubu ile aynı olmalıdır.

C. *Altay Grubu*: Altay dağlarının güney-batısında şu oymaklar vardır: Hsi Yen-t'o (Sir Tarduş), Hsi lo êrh shih pan ta ch'i. seçme askerleri 10.000 den fazladır.

Töleslerin bu grubu ise, eski Kao-ch'ê'ların Kuzey grubu ile aynı olmalıdır.

Sui-shu 84 de Töleslerin diğer gruplarının da isimleri geçmekte ve oymakları sayılmaktadır¹²⁰. Bizim maksadımız, daha ziyade Göktürklerin oturdukları yerleri tespit etmek olduğundan, burada diğer gruplardan bahsetmeği lüzumsuz buluyoruz.

GÖKTÜRKLERİN ALTAY'DAKİ YERLERİ

Bumın Kagan'dan evvel Göktürk'lerin Altay dağlarında oturdukları bilinmektedir. Bilindiği üzere Altay dağları büyük bir silsiledir. Göktürkler bu silsilenin neresinde oturuyorlardı? Bu suale cevap bulmak için elimizde şu vesikalarımız vardır:

1 — Göktürklerin Altay dağlarının güney eteklerinde bulduklarına ait kayıt ¹²¹.

2 — Göktürklerle Töleslerin komşu oldukları ilk Göktürk - Töles harplerinin cereyan tarzından anlaşılabilir. Chou-shu'nun bir kaydına göre¹²². Tölesler Juan-juan'lara taarruz etmek için hazırlanırken Göktürkler onları önlüyorlar ve mağlûp ediyorlar (s. 124).

Herşeyden evvel Töles kelimesinin ifade ettiği etnik mânayı, devirlere göre gözden geçirelim. Bu kelime Sui sülâlesi zamanında, yukarıda da söylediğimiz gibi (s.114), Göktürk ve Juan-juan (veya Mogol asıldan) olmayan dağınık Türk oymaklarını ifade etmekte idi. Bu oymaklar Tula boylarından Güney Rusya steplerine kadar

¹¹⁹ Bk. Chavannes, *Documents*, s. 115, n. 310. Bahaeddin Ögel, *Bellekten* 33, s. 77, n. 70.

¹²⁰ Sui-shu, 84 = s. 19 a-b; Hirth, *Nachworte*, s. 37 vd.

¹²¹ Bk. s. 86; münakaşası: s. 92, 116.

¹²² Bk. s., 123 vd.

dağılmışlardı. Sui vakayinamesinde, bu oymakların mufassal listesi de vardır.

T'ang sülâlesi zamanında, Tölesler denince hatıra gelen oymaklar, daha ziyade Altay dağlarının batısındaki Sir Tarduş'lardır Hattâ Chiu T'ang-shu'daki Töles bahsının muhtevası, Sir Tarduş'lara aittir.¹²³ T'ang-shu, Sir Tarduş'ların, Tölesler içinde en akli başında ve müreffeh bir oymak grubu olduğunu zikretmeden geçmiyor ¹²⁴.

T'ula boylarındaki Töles'ler T'ang vakayinamelerinde Uygur boyları meyanında sayılmıştı¹²⁵.

Ayrıca şu da var ki, Göktürklerle Tula Töles'leri arasında, Juan-juan'lar bulunuyordu. Daha doğrusu, bu zamanda Tula Tölesleri ile Göktürklerin komşu olmaları imkânı çok azdır.

3 — *Göktürkler Altay Dağlarının Neresinde Oturuyorlardı?* Yukarıda Sui-hu'nun kaydında görüldüğü gibi, Altay dağlarının güney batısında Sir Tarduşlar vs. vardı. Tanrı dağlarının kuzey kısmını ise, çok kalabalık Töles kabileleri işgal ediyordu.

Bu duruma göre, GÖKTÜRKLERİN ALTAY DAĞLARININ GÜNEY DOĞU KISIMLARINDA BULUNMALARI Çok muhtemeldir. Hangai dağları ile Hami şehri arasındaki yaylak kışlak yapmaları büyük bir ihtimal dahilindedir. Sha-po-liu Kagan zamanında Ötügen dağına -yani Orhon nehrinin güneyindeki Hangai dağlarına- geçtiler¹²⁶. Hsi-yü T'u-shih'de de, Göktürklerin atalarının yeri olarak Altay dağlarının güneydoğu kısımları gösterilmektedir¹²⁷.

Tarbagatay'dan gelerek Juan-Juan'lara taarruz etmek isteyen Töleslerin yolu üstünde bulunan Göktürkler, bu Töles taarruzlarını önlemişlerdi. Bumın Kagan'ın meşhur Töles harbi, bu şekilde cereyan etmiş olmalıdır.

¹²³ T'ang-shu, 217 B=s. 6 a; kısmî tercümesi için bk. Chavannes, *Documents*, s. 94-96. Chiu T'ang-shu, Töles bahsı, 199 B =s. 1b.

¹²⁴ Bk. Chavannes, *Documents*, s. 94.

¹²⁵ T'ang-shu, 217 A; Yakinef, I, s. 339-349.

¹²⁶ Yakinef, I, s. 235.

¹²⁷ Yakinef'in eserinin yeni tabında neşredilen Hsi-yü T'u-shih'in fotokopileri, III, Kart. 6.

JUAN - JUAN'LARIN YERLERİ VE GÖKTÜRKLER

Juan-juan devletinin Asya tarihinde önemli bir yer tutmuş olmasına rağmen, bu devletin toponomisi hakkında çok az şey biliyoruz. Göktürkler esas itibariyle, Altay, Ötügen dağları ve Orhon kenarlarında yaşıyor ve sıklet merkezleri burasıydı. Juan-juan'ların Orhon kıyılarında yaşadıklarına dair elimizde bir vesika yoktur. Juan-juan'ların yerlerine ait kayıtların tercümesi ile işe başlamakla bu zamandaki Asya etnolojisini daha açık olarak anlayabileceğimiz gibi Göktürklerin etnik menşei ve Göktürk devletinin teşekkülü de daha kolay olarak anlaşılacaktır.

Bu hususta Wei-shu, 103=s. 3 a şöyle yazıyor:

“Juan-juan'ların batısında Yen-ch'i (Karaşar) arazisi; Doğusunda Chao-hsien¹²⁸, kuzeylerinde Büyük Çölün (Gobi) ötesinde (memleketleri) Baykal gölünde nihayete erer;

Güneyde, Ta-chi dağına yakındırlar¹²⁹.

Tun-huang ile Chang-yeh'in¹³⁰ kuzeyinde daimî olarak toplanırlar ve orada ikamet ederlerdi¹³¹.

Bu metni izah edecek olursak, Juan-juan'ların daha ziyade Çin sınırlarına yakın yerlerde oturduklarını görürüz. Orhon nehri kıyıları Juan-juan'ların hâkimiyetleri altında idi. Bununla beraber daimî olarak orada oturduklarına dair bir kayıt yoktur.

Pei-shih'de Juan-juan'ların yerini tarif eden, cihetleri birbirine karıştırılmış bir metin daha vardır:

Doğuda (doğrusu kuzeyde) Han-hai (Baykal)ya kadar gidilir;

Batıda Chang-yeh suyu sınırlarıdır¹³².

Kuzeyde (doğrusu güneyde) Yen-jan¹³³ dağı geçerler;

¹²⁸ Chao-hsien, Kore'dir. Giles, *Chinese-English Dictionary*, 478.

¹²⁹ Ta-chi dağının neresi olduğunu bilmiyoruz. Coğrafya Lügatlarında yalnızca Gobi çölünde bir dağ olduğu kaydı vardır: *Chung-Kuo Ku-chin Ti-ming Ta ts'ê chien*, 81 b.

¹³⁰ Bugünkü Kan-chou'dur. Kansu'dadır ve İpek Yolu üzerindedir.

¹³¹ Bu metni O. Franke, eserine mealen almıştır: *Geschichte*, II, s. 184.

¹³² Chang-yeh suyu, bugünkü Etzeni göl'dür. Bu duruma göre Juan-juan'ların SINIRLARI TUN-HUANG VEYA AN-HSİ'YE kadar uzamıyordu.

¹³³ Yen-jan eyaleti, Hirth'e göre Kuzey Şansi'de Ta-t'ung şehri civarındadır (*Nachworte*, s. 113).

E. Chavannes, Yen-jan dağı ile eyaletini birbirinden tefrik ederek ayrı ayrı incelemiştir. Fakat incelemeleri katî bir sonuç vermemiştir (*Documents*, s. 35, n. 1).

(*Memleketlerinin doğusu ile batısı (arasındaki mesafe) 5.000 li'dir. Kuzeyi ile güneyi (arasındaki mesafe ise) 3.000 li'dir*¹³⁴.”

Görülüyor ki batı sınırları gene Kansu'ya dayanmaktadır. Alaşan stepleri Juan-juan devletinde büyük bir rol oynamaktadır.

Juan-juan'lar, Göktürkler tarafından mağlûp edildikten sonra gene Kansu bölgesi ile Alaşan steplerine ve Çin'in kuzey kısımlarına yayıldılar (bk. s. 127 vd.). Göktürklerle Juan-juan'lar arasında meydana gelen harpler, hep Alaşan steplerinde meydana geldi.

ÇİN VE JUAN-JUAN DEVLETLERİNİN ORTA-ASYADAKİ HAKİMİYET SAHALARI VE SINIRLARI:

438 — 439 senelerinde Orta-Asya'ya hâkim olan Juan-juan'lar, Toba imparatorunun takibine uğradılar. İmparator T'ai Wu-ti, Juan-juan'ları katî bir mağlûbiyete uğratmak için, Orta-Asya'yı baştan başa kat eder ve hasmının ordusunu arar. O. Franke, İmparator T'ai Wu-ti'nin Orhon kıyılarına kadar sefer yaptığını tahmin eder.¹³⁵ Bu devirde bir Toba ordusu için, bu kadar geniş bir sefer yolu tahayyül etmek bizce biraz imkânsızdır.

Wei-shu, 103 = s. 6b'ye göre Çin ordusu 438 senesinde üç koldan hareket ediyor. Orta kısımda imparator bulunuyormuş. “*İmparator Hsün-chi dağına gidiyor. Orta yol, ayrıca iki yola ayrılıyordu. Ch'ên kıralı da “Büyük Bataklık”tan Cho-yeh dağına gitti. İmparator da Hsün-chi dağının kuzeyinden T'ien-shan'ın batısına gitti.*”

O. Franke'ye göre Hsün-chi dağları, Orhon nehrinin güneyindeki Hangai dağlarıdır. Bilindiği üzere bu dağlar meşhur Ötügen idi. İmparator az zamanda Hsün-chi dağlarına gittiğine göre, bu dağların Toba ülkesine çok uzak olmaması lâzımdır. Ayrıca Hsün-chi'nin kuzeyinden T'ien-shan'ın batısına geçildiğine göre, burasının Turfan bölgesinin kuzeyi veya hiç olmazsa Altayların güneyi olmalıdır.

Ayrıca gösterdimiz gibi, Juan-Juan'ların en fazla faaliyette buldukları yerler, Orhon kıyıları değil; Kansu, Tun-huang ve Altay bölgeleri idi (bk. s. 118).

Milâttan önceki asırlarda, Hsiung-nu'larla Çinliler arasındaki harpler dolayısıyla ismi geçen Yen-jan dağı, Şansi veya Hopei eyaletlerinde olmalıdır (Franke, *Geschichte*, III, s. 207).

¹³⁴ Wên-hsien T'ung-cao, 2684 a.

¹³⁵ *Geschichte*, II, s. 197.

439 senesinde Toba'lar Chü-ch'ü devletini mağlûp ederler (bk.s.92) Bunu müteakip, Toba ordusu, Gobi çölünün güneyinde ordugâh kurarak, Juan-juan'ları cezalandırmak için fırsat beklerken, düşman ordusu Toba sınırını geçerek onlara karşı ciddî bir taarruza girişir¹³⁶. Ve Çin'de büyük bir korku hüküm sürer.

443 senesinde, Toba İmparatoru gene Gobi çölünün güneyine gelir. Metinde, maalesef tespit edemediğimiz bir çok yer isimleri geçmektedir. Meselâ An-chên suyu, Orhon nehri olabilir(?). Bu hususlar daha iyi olarak incelenmelidir.

449 senesinin dokuzuncu ayında, "*İmparator kuzeyde Kao-ch'ang prensi Na ile harbetti*" deniyor¹³⁷. Bu prens de Juan-juan'lara bağlı idi. Görülüyor ki Turfan ve Türkistan'a yapılan seferler, isimlerle tasrih edilmektedir. Gobi çölünün güneyinden yapılan diğer seferlerin doğrudan doğruya Altaylara ve Hangai dağlarına yapılmış olması da muhtemeldir.

Toba'ların Juan-juan'lara karşı yaptıkları seferler, başlıca üç cihete inhisar ediyordu.

- 1 — Gobi çölünün kuzeyindeki Juan-juan'ları tedip ederek, Çin'e taarruz etmelerine mâni olmak¹³⁸;
- 2 — Kansu bölgesine nüfuz eden Juan-juan'ları oradan koğmak;
- 3 — Türkistan ve Tun-huang bölgelerindeki Juan-juan nüfusunun önüne geçmek.

BUMIN KAGAN'IN SELEFLERİ

Göktürklerle ait efsanelere göre yaptığımız şecerelerden (bk. s.102), Bumın Kagan'ın ahfadı hakkında bazı bilgiler elde etmek imkânları olduğu anlaşılıyor. Fakat bu husustaki tarihî bilgiyi, ancak T'ang-shu'nun Batı Göktürklerine ait bahsinin başında buluyoruz. T'ang-shu 215 B, 5b şöyle diyor:

"*Batı Göktürklerin ecdadı, "Na-tu-liu" nun torunu, T'u-wu idi. Ünvanı "Ta Shih-hu"-yani "Büyük Yabgu"-idi. (Büyük Yabgu'nun) büyük oğluna T'u-mên (Bumın) İ-li Kagan denirdi. (Büyük Yabgu'nun) ikinci oğluna ise Shih-chieh-mi (İstemi Kagan) denirdi...*"

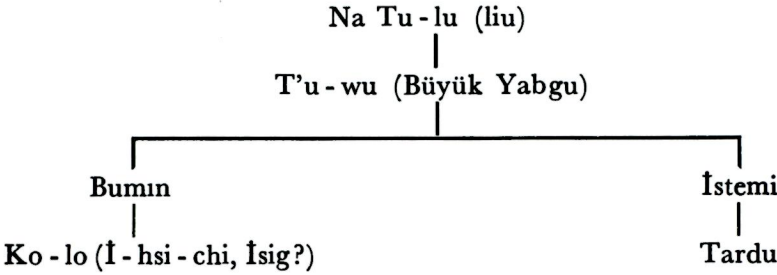
¹³⁶ Wei-shu, 103=s. 6b.

¹³⁷ Wei-shu, 103= s. 7 b.

¹³⁸ Wei-shu, 103.

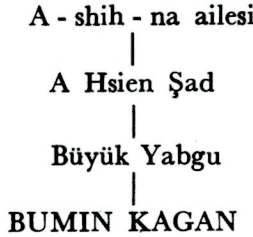
Yukarıdaki bilgilere göre şöyle bir soy kütüğü kurabiliriz:

“Büyük Yabgu”, Sui-shu’da da geçmektedir¹³⁹. A Hsien Şad, Ergenekondan oymaklarını emrine alarak çıkıyor ve Juan-juan’lara tabi oluyor. Sui-shu bu hususta diyor ki:

“*Büyük Yabgu zamanına gelince, (Göktürklerin) nesilleri yavaş yavaş kuvvetlendiler. Muahhar Wei sülâlesinin sona ermesi üzerine (bk. not. 156) İ - li Kagan, ordusu ile Töles’lere taarruz etti (bk. not. 150, 151)*”

Sui-shu’ya göre soy kütüğü şöyle idi:

Fakat Sui-shu’da, bu Göktürk reislerinin akrabalık dereceleri hakkında bir kayıt yoktur. Meselâ Bumın Kagan’ın, Büyük Yabgu’nun oğlu olup olmadığı belli değildir. Chou-shu’da ise bu durum şu şekilde kaydediliyor:

“*A-shih-na’nın küçük oğlu, genç olmasına rağmen, (diğer oğulları) arasında temayüz ettiğinden, (oğullarının hepsi toplanarak) onu şef olarak seçtiler ve A Hsien ünvanını verdiler. Rivayetlerin birbirinden farklı olmalarına rağmen, (Göktürklerin hepsi) kurt neslinden gelmişlerdi.*

“*Onun halefine T’u-mên adı verilir*”¹⁴⁰.

¹³⁹ Sui-shu, 84 = s. 1b.

¹⁴⁰ Chou-shu, 50 = s. 1a-b.

Görülüyor ki en *ana kaynağımız olan Chou-shu'da büyük Yabgu'dan bir bahis yoktur*. Bu duruma göre Chou-shu'da, Bumın Kagan'ın seçeresi şöyledir:

A - Shih - na
(Aile olarak değil; bir şahıs olarak)
|
A Hsien Şad
|
BUMIN KAGAN

Bu duruma göre, Büyük Yabgu hakkındaki ilk kayıt, Sui-shu 84 de başlamakta idi. Büyük Yabgu'nun adı, yalnızca Sui-shu ve T'ang-shu 215 B de geçmektedir.

Fikrimize göre, T'ang-shu 215 B deki şecereye büyük ehemmiyet vermek de doğru değildir. Çünkü ona takaddüm eden ve bu husustaki bilgileri daha sahih olarak alma imkânlarına sahip olan, Sui-shu ve Chou-shu'da, Bumın Kagan'ın selefleri hakkında verilen bilgiler, T'ang-shu ile tam olarak benzerlik göstermiyorlar.

T'ang-shu'da Bumın Kagan'ın büyük babası gibi gösterilen Na Tu-liu'ya gelince, bu zat tarihî olmaktan ziyade efsanevi bir şahıstır. Bu şahsın ünvanı da T'u-chüeh, yani Türk idi. A-shih-na ailesi, Na Tu-liu, yani Türk'ün on karısının çocuklarından birinden türüyor. Esasen Na Tu-liu adı da, ufak bir farkla, yalnızca Chou-shu ve T'ang-shu'da geçmektedir. Göktürklerin eski devirleri için en orijinal kaynağımız olan Chou-shu, herhalde T'ang-shu'ya da kaynaklık etmişti.

Yukarıda zikredilen duruma göre, T'ang-shu'nun Bumın Kagan'ın selefleri hakkında verdiği bilgiler, uydurma veya tahrif edilmiş olmalıdırlar.

BUMIN KAGAN VE DEVRİ

VESİKALAR II.

Chou-shu, 50, 3b:

“Onun halefine T'u-mên adı verilir¹⁴¹. (T'u-mên'in) oymakları yavaş yavaş çoğaldılar ve Çin sınırına¹⁴² geldiler. Pamuklu ve ipekli kumaş-

¹⁴¹ Bumın Kagan'la T'u-mên'in aynı şahıs oldukları hakkında E. Chavannes'ın fikri için bk. *Documents*, s. 2.

¹⁴² Metinde “sai”, yani “müstahkem mevki veya Çin seddi” yazılıdır. Metinlerde Çin sınırı için hep bu tâbir kullanılır.

lar almak ¹⁴³ ve böylece Çin İmparatorluğu ile münasebetler tesisine başlamak istediler ¹⁴⁴.

“*Ta-t’ung* saltanat devresinin 11. senesinde¹⁴⁵, (Çin İmparatoru) *T’ai-tsu* ¹⁴⁶, (*T’u-mên’e*=Bumın) *Chiu-ch’üan* ¹⁴⁷ barbarlarından *An-no-p’an-t’o’yu* ¹⁴⁸ elçi olarak gönderdi.

¹⁴³ St. Julien, yalnızca “ipek” ten bahsediyor (I, s. 329). Yakinef’in tercümesi daha doğrudur (s. 221-22). O. Franke, bu metinden, Göktürklerin Çin’in kuzey bölgeleri ile ipekli ve diğer cins kumaşların ticaretine başladıkları mânasını çıkarmaktadır (*Geschichte*, II, 233, 5). Bu da varit olabilir.

¹⁴⁴ *Yakinef*’in tercümesi (s. 227-28), St. Julien’inkinden daha vazıhtır (I, s. 329).

¹⁴⁵ Yakinef’in kronolojisi tamamen yanlıştır (22 s. 228). Metin gayet açıktır. *Ta-t’ung* saltanat devresinin 11. senesi, M. s. 545 senesi eder (H. A. Giles, *Chinese English-dictionary*, I, Chronological tables, 15, XVI). Mathias Tchang bu hususu gayet açık olarak göstermiştir (*Synchronismes Chinois*, Chang-hai 1905, s. 238). M. Tchang, “Göktürklerin T’u-mên adlı şefi 545 de devletini kurdu” diyorsa da (Aynı esr. s. 238), bu fikir katı olarak kabul edilemez. Bu tarihte Göktürk-Çin münasebetleri resmen başladı. Göktürkler, bir devlet haline ancak Bumın Kagan’ın İ-li Kagan ünvanını almasından sonra gelebilmişlerdir. Daha evvel oymaklar federasyonu halindedirler.

¹⁴⁶ Batı Toba sülâlesinin imparatoru nüfuzunu tamamen kaybetmiş ve bir kukla mahiyetini almış bulunuyordu. Asıl hâkimiyet aslen bir Hun ailesinden gelen *Yü-wên T’ai* adlı bir kumandanın elinde bulunuyordu (O. Franke, *Geschichte*, II, 228, 233; W. Eberhard, *Çin tarihi*, 174) Yü-wên ailesinin Hun olduğunu Çin kaynakları da kaydederler ((*Wei-shu*, 103, 17b).

¹⁴⁷ Chiu-ch’üan şehri bugünkü Kansu’da Tun-huang’nın güney doğusunda ipek yolu üzerinde bulunuyordu. Aynı zamanda Kuzeyden ve Alaşan steplerinden gelecek olan taarruzları önlemek üzere Çinliler tarafından yapılmış müstahkem mevkiilerin -yani sedlerin- güneyinde bulunan bu şehir aynı zamanda önemli bir serhad şehri idi. Bilhassa Han sülâlesi zamanında ismi çok geçer. (A. Hermann, *Atlas of China*, Cambridge, Mass. 1935, s. 38). Bu şehrin güneyinde Tibetliler ve kuzeyinde de Türk ve Mogol kabileleri bulunuyordu. Chiu-ch’üan daima bu iki tazyik altında kalmıştı. Şehrin içinden kervan yolu geçtiği için, halkını iyice karıştırmış ve bir tüccar şehri haline sokmuştu.

İşte Göktürkler nezdinde ilk olarak gelen Çin elçisinin bu şehir halkından birisinin olması üzerinde durulması icap eden bir noktadır. Ayrıca bu elçinin adı da bir Çin adı değildir. O. Franke’ye göre bu elçinin bir Hun veya bir hintli olması çok muhtemeldir (*Geschichte*, II, 233, 10). Herhalde bu elçinin Türklerle bir ünsiyeti ve münasebeti mevcuttu. Bu şehir Altay dağları ile Çin arasındadır. Tabii olarak bu iki bölge arasında da münasebet tesis edilebilirdi.

¹⁴⁸ Kanaatımızca bu elçilik heyeti, iki kısma ayrılan Kuzey Çin’deki kuvvet muvazenesini tesis etme maksadı ile gönderilmişti. Çin’in Kuzey batısında Batı Toba, ve Doğusunda ise Ch’i sülâlesi vardı. Ch’i sülâlesi Juan-juan’larla iyi münase-

“(Bütün Göktürk halkı) birbirlerini karşılıklı olarak tebrik ettiler ve şöyle dediler:

—“(Artık) bugün büyük bir memleketin elçisi bizim (nezdimize) gelmiş bulunuyor. (Bu sebeple) devletimiz çabucak büyüyecektir.

12. senede (546), T’u-mên (Bumın), memleketinin türlü mahsullerini (Çin İmparatoruna) sunmak için bir elçi gönderdi. Bu zamanda Töles’ler Ju-ju (Juan-juan)lara ¹⁴⁹ taarruz etmek için plân kuruyorlardı ¹⁵⁰. T’u-mên (Bumın) oymaklarının başına geçerek (Töleslere) karşı bir taarruz yaptı ¹⁵¹ ve onları mağlûbiyete uğrattı. 50.000 kişiden fazla olan (Töles’lerin) oymakları (Göktürlere) tabi oldular.

sebetler tesis etmişti. Batı Toba devleti rakibinin karşısında yalnız kalmamak için, esas itibariyle Juan-juan’lara tâbi olmakla beraber hatırı sayılır bir kuvvete sahip olan Göktürklemlerle anlaşmağı münasip bulmuştu. Batı Toba devleti 556 da nihayete erip onun yerine Chou sülâlesi geçti. (W. Eberhard, *Çin Tarihi*. 170).

Burada ismi geçen İmparator T’ai-tsu, Chou sülâlesini kuran Yü-wên T’ai olmalıdır (O. Franke, *Geschichte*, II, 228-235). Bu vesikalar Chou sülâlesinin resmî tarihinde bulunduğuna göre bu imparatorun da Chou sülâlesinin ilk imparatoru olması gayet tabiidir. İlk imparatorlara T’ai-tsu denirdi.

Yakinef, T’ai-tsu’yu, Toba imparatoru Wên-ti (535-552) ile birleştirmiştir (s. 228). De Guignes de aynı hataya düşmüştür (II, 374).

O, Franke bu meseleyi halletmiş ve elçiyi bizzat Yü-wên T’ai’in gönderdiğini açık olarak ifade etmiştir (Geschichte, II, 233).

¹⁴⁹ Juan-juan’lar hakkında en eski bilgileri toplayan Wei-shu, 103, 1 b de bu kavmin ismi “Juan-juan” şeklinde yazılmıştır. Chou-shu, 50, 3a ile Sui-shu, 84, 1a’da “Ju-ju” şekli görülmektedir. Yakinef, de “Ju-jan” şekli görülmektedir (s. 228). De Guignes’ninki de öyledir (II, s. 375). Gerek Yakinef ve gerekse De Guignes’in Tsê-shih T’ung-chien ve dolayısıyla T’ung-chien Kang-mu’nun tesiri altında kaldıkları anlaşılıyor. Tsê-shih T’ung-chien’de bu kavim Ju-jan şeklinde yazılmıştır (164, 1558 b). Bu hususları Juan-juan’lar hakkında yapacağımız bir etüdde yeniden ele alacağız. Şimdilik bk. Chavannes, *Documents*, s. 221.

¹⁵⁰ Öyle anlaşılıyor ki Göktürkler bu zamanda bir Oymaklar Federasyonu halinde bulunuyorlardı. Çin gibi büyük bir devletten elçi gelmesi onları sevindiriyor ve bir şenliğe sebebiyet veriyordu. Yakinef, bu tebrik hâdisesinin Kagan’ın “orda” sında vukubulduğunu söylemek istiyor (s. 228). Bu doğru olabilir. O. Franke, bu Çin elçisinin gelmesiyle Göktürklemlerin kendilerine olan itimatlarının arttığını söylüyor (Geschichte, II, 233, 5). Bu mütalâa da doğrudur. Bu hususta De Guignes’in yazdıkları itimada şayan değildir. Kaynaklarda böyle bir şey yoktur (II, 274).

¹⁵¹ TÖLES’LERİN JUAN-JUAN’LARA KARŞI TAARRUZ HAZIRLIK-LARI yapmakta olduklarını bu cümle içinde “Tao” işaretinin yardımı ile anlayabiliyoruz. “Taarruz etmek” işaretinden önce konan bu işaret, cümleye değişik bir mâna vermiştir. E. Chavannes, bu cümleyi tefsir ederek şöyle tercüme etmektedir: “Peu avant l’année 546, le Tölös, dont une tribu, celle des Ouigours, devait être appelée plutard

*Göktürkler kuvvetlenip ve çoğaldıktan sonra*¹⁵² *Ju-ju (Juan-juan)lardan kız almak için ricada bulundular. (Juan-juan'ların şefi) A-na-kuei*¹⁵³ *çok kızdı ve (Göktürk'leri) azarlamak için bir kişiyi (onlara) kasti olarak gönderdi.*

à des glorieuses destinées, projetèrent d'attaquer les Joan-joan. Les Turcs, lors des infimes assujetties aux Joan-joan pour le compte de qui ils travaillaient le fer, trouvèrent là l'occasion de sortir de l'objection; leur chef, T'ou-men, marcha contre les Tölös et battit." Documents, s. 221-222.

Yukarıda iktibas ettiğimiz cümlelerden de anlaşılacağı üzere, Tölesler efendileri olan Juan-juan'lara isyan etmek istiyorlar ve bir taarruz hazırlıyorlar. Göktürkler Töleslerin bu taarruzunu önceden haber alıyorlar. Esasen Göktürkler Juan-juan'lara tabi olan kavimlerin en aşağı ve âdi bir tabakasını teşkil ediyormuş. Töleslerin de bu taarruz haberini alınca, efendileri Juan-juan'lar namına onların taarruzlarını karşılıyorlar ve bu mütecavizleri bertaraf ediyorlar.

O. Franke'ye göre, Göktürkler eski hâmleri olan Juan-juan'lara sadakatlerinden dolayı "*aus loyalität für ihre alten Schutzherren*" Töleslere karşı çıkararak onları mağlûp ediyorlar (*Geschichte*, II, 333). Gerek Yakinef ve gerekse St. Julien metnin bu inceliklerini tefsir edememişlerdir.

Göktürklerin sırf efendilerine sadakat göstermek için Töleslerle harbe tutuşukları nazariyesi tamamen kabul edilemez fikrindeyiz. Göktürkler TÖLES HARB-LERİNİ ASYA HÂKİMİYETİNİ ELDE ETMEK İÇİN Mİ; YOKSA EFENDİLERİNE SADAKAT GÖSTERMEK İÇİN Mİ YAPMIŞLARDI? Her iki fikri de destekliyecek kâfi delil vardır. BİZ, O. FRANKE VE CHAVANNES'A RAĞMEN BİRİNCİ FİKRİ KABUL ETMEK TARAFTARIYIZ. GÖKTÜRKLER BU ZAMANDA ÇİN İLE ELÇİ TEATİSİNDE BULUNABİLECEK BİR ŞÖHRET VE KUVVETE SAHİP BULUNUYORLARDI. Bu sebeple E. Chavannes'in Göktürkleri "*hordes infimes assujetties = enaşağı tâbi kabileler*" şeklinde tavsifini de doğru bulmuyoruz (*Documents*, s. 222). Bu hüküm Juan-juan elçisinin Göktürk Kaganına karşı yaptığı hitaba göre verilmiştir (s. 126). Göktürk Kaganı da bu küstahlığın cevabını elçinin başını kestirmek suretiyle vermiştir.

"Göktürklerin efendilerine sadakat göstermek arzuları" nazariyesi daha ziyade De Guignes'in fikirlerine dayanmaktadır. De Guignes şöyle diyor: "*Mais la revolte des Tartares Tie-le ou Kao-tche lui (Yani Bumin Kagan) fournit l'occasion de s'en soustraire.*" (II, 374). Deguignes, bütün Tula ve İrtiş Töleslerinin isyan ettiğini söylüyor ki bu şüphelidir (bk. s. 115).

¹⁵² Bizce Çin kaynağı bu "çoğalma" tâbiri ile bir nüfus artımı değil de yeni kabilelerin iltihakı suretile "OYMAKLAR KONFEDERASYONUNUN" büyümüş olduğunu kastetmek istemektedir.

¹⁵³ Hirth, bu adı Bizans müverrihi Menander'in eserinde geçen 'Ανάγαιος ile birleştirdi (*Nachworte*, s. 110). Chavannes (*Documents*, s. 240) ve O. Franke (*Geschichte*, III, 311) bu fikri kabul ettiler. Bu birleştirmenin şefi Hirth'e aittir. Keza bk. J. Marquart, *Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge*, Leipzig 1930, s. 46; G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, Budapest 1943, s. 72-73.

(*Bu suretle Göktürkler nezdine giden Juan-juan elçisi Bumın Kagan'a*) şöyle dedi:

“—Siz, bizim demircilik ¹⁵⁴ yapan adi kölelerimizsiniz! Böyle bir teklif yapmağa nasıl cesaret edebiliyorsunuz?..

“*Bu (söz) üzerine T'u-mên (Bumın Kagan) çok asabileşti. Ve (Juan-juan'ların) elçisini derhal öldürttü. (Bumın Kagan) bundan sonra (Juan-juan'larla) alâkasını kesti. Ve bizden (yani Çinden) bir kız almak için*

¹⁵⁴ GÖKTÜRKLERİN DEMİRCİLİKLERİNDEN ilk defa olarak Chou-shu 50 de yarı efsanevî bir şekilde bahsedilmektedir (bk. s. 84). Sui-shu 84 de de aynı haber vardır: Chou-shu 50 şöyle diyor: “*Altay dağlarında oturup demir işlediler*”. Sui-shu 84 ise şöyle diyor: “*Altay dağlarının eteğinde oturup Juan-juan'ların demir işçisi oldular*”. Sui-shu'ya göre Göktürk'ler Juan-juan'lar hesabına demir işçiliği yapıyorlarmış. Chou-shu, şüphesiz ki en itimada şayan kaynağı-mızdır. Nitekim E. Chavannes da Chou-shu'ya itimat etmiştir. (Documents, 222, n. 1). Pei-shih 99 da Chou-shu'ya yakındır: “*Wo er für die Jou-jan das Eisen bearbeitete*” (O. Franke, *Geschichte*, II, 231).

St. Julien'in: “*Où ils fabriquaient des instruments de fer pour les Jou-jan*” şeklindeki tercümesi (I. 327) yanlıştır. Aynı hata Deguignes'de de vardır: “*... fabriquer des instruments de fer*” (II, 371) Hüseyin Cahit tercümesinde: “*Demir alet imâliyle meşgul oldular*” (II, 271). Aynı hatayı A. N. Kurat da tekrar etmiştir: “*Yani silâh hazırladıkları anlaşılıyor (?)*” *Göktürk Kaganlığı*, DTCF Dergisi, X, 1952, s. 11).

Fikrimizce Göktürklerin bu silâh imâlâtçılığı meselesi, ikinci derecede bir kaynak olan T'ung-chien Kang-mu'dan yapılan iktibaslar dolayısıyla meydana gelmiştir (Mailla, *Histoire de la Chine*, V, 375).

Yakinef, Chou-shu'nun metnini biraz daha geniş olarak tercüme etmiş ve Göktürk'lerin “demir istihsâl ettiklerini” kaydetmiştir (s. 221-222). Bu şekilde bir tercüme doğrudur. Üzerinde durulacak asıl mühim mesele şudur: demiri maden ocaklarından elde eden DEMİR MADENCİLERİ mi; yoksa ham demiri işleyen DEMİRCİLER mi idiler? Bu hususları incelerken meslek ve san'at sahibi kabileler üzerinde de durmak lâzımdır. DEMİRCİ OYMAKLARA Kitan'lar zamanında -yani X. asır başında- rastlıyoruz. Kitan'lara tabi olan Ko-chu oymağının mesleği demir eritmek ve onu işlemek idi (Rolf Stein, *Leao-tche*, TP, 35, s. 31, 34). Esasen *Ko-chu* kelimesi de “demir” mânasına geliyormuş. Mançurya'nın iç kısımlarında bulunan bu kabilenin demir eritme ve işleme marifetleri hakkında bu bölgelere seyahat eden seyyahlar da bahsetmiştir (E Chavannes, *Voyageurs Chinois chez les Khitan et les Joutchen*, J A, 1897-98, s. 48).

Bilindiği üzere Göktürklerde de bir *Ko-shu* kabilesi vardır (E. Chavannes, s. 34-35, n. 10). Bu kabilenin ne derece demircilik ile ilgisi bulunduğu hakkında bizi aydınlatabilecek bilgimiz yoksa da iki kabile arasındaki isim benzerliğine işaret etmeği faydalı bulduk

Juan-juan elçisinin bu sözleri, yarı efsanevî mahiyetteki Göktürklerin demircilikleri hakkında rivayetleri teyid etmektedir.

ricada bulundu. (Çin İmparatoru) T'ai-tsu¹⁵⁵ (Göktürklerle akrabalığa) rıza gösterdi.

17. senesinin (551), 6. ayında, Wei¹⁵⁶ (hanedanından) Chang Lo Konçuyu¹⁵⁷ (Bumın Kagan'la) evlendi.

Aynı senede (551) (Batı)Wei (sülâlesi) imparatoru Wên-ti öldü¹⁵⁸. T'u-mên (Bumın Kagan) Çine elçi göndererek başsağlığı diledi ve 200 at hediye olarak (Çin İmparatoruna) takdim etti.

(Batı) Wei (sülâlesinin) Fei-ti saltanat devresinin ilk senesinin (552) ilk ayında, T'u-mên (Bumın Kagan) bir ordu göndererek Ju-ju (Juan-juan) lara taarruz etti¹⁵⁹. Ve onları Hoai-hoang¹⁶⁰ denen yerin kuzeyinde büyük bir mağlûbiyete uğrattı.

¹⁵⁵ N. 146 da da söylediğimiz gibi bu imparator, Yü-wên T'ai adlı bir Hun'dur. O. Franke'nin de kaydettiği gibi çok akıllı bir insan olan Yü-wên T'ai, Göktürklerin bu kız alma talebini, onları kendisiyle müttefik ve anlaşmış bir hale sokmak için hemen yerine getiriyor (*Geschichte*, II, 233). T'ung-chien Kang-mu, bu mesele dolayısıyla Yü-wên T'ai'in ismini açık olarak yazmaktadır (Mailla, *Histoire de la Chine*, V, 385). Burada, Göktürk Kagan'ının kuvvet ve kudretinden bahsedilmekte ve bu sebeple kız alma teklifinin reddedilmediği kaydedilmektedir. Fakat O. Franke'nin fikri, böyle bir izah tarzından daha şayanı kabuldür.

¹⁵⁶ Yü-wên T'ai, devlet idaresini tamamen eline geçirmiş olmasına rağmen 550 senesinden 556 ya kadar Toba İmparatoru'nu tahtında bırakmış ve tahtından indirmemişti. Bu sebeple kaynağımız, bu prensesin Wei (yani Toba) olduğunu kaydediyor.

¹⁵⁷ De Guignes'in şu isabetli fikrini kaydetmeden geçemeyeceğiz: Ona göre, Bumın Kagan Juan-juan'lara harb açmadan önce Çin'le bir anlaşmağa varmağı arzu etmişti. Bu sebeple, kız istemek onun zahiri bir bahanesi idi. Bumın Kagan böyle bir izdivaç sebebiyle Çin ile bir yakınlık ve dolayısıyla bir anlaşma temin edecekti. Ve buna muvaffak olduğunu da görüyoruz. De Guignes'in bu fikri doğrudur (II, 374).

¹⁵⁸ Nüfuzunu kaybetmiş olan bu Batı Toba İmparatoru'nun ölüm tarihi 551 senesidir. Mailla, kronolojik bir hataya düşmüş ve bu imparatorun ölüm tarihini 552 senesi olarak göstermiştir (*Histoire de la Chine*, V, 390-391). Bu yanlıştır. Doğrusu 551 senesidir (M. Tchang, *Synchronismes Chinois*, s. 236). Keza bk. O. Franke, *Geschichte*, II, 233; St. Julien'in tarihleri de doğrudur (I, 329). Bu devre kadar kronolojisi yanlış olan Yakinef'in eserinde, nedense bu tarih doğrudur (s. 228).

¹⁵⁹ Bu taarruz, BUMIN KAGAN'LA BATI TOBA DEVLETİ ARASINDAKİ ANLAŞMA HÜKÜMLERİNE GÖRE Mİ YAPILMIŞTI? O. Franke'ye göre böyle olmuştu. Bu taarruz uzun hazırlıkların neticesinde meydana gelmişti (*Geschichte*, II, 233). Bumın Kagan'ın Juan-juan'lara karşı tek başına harbetmekten korkmaları da muhtemeldir. Ancak Batı Toba ve Göktürk anlaşması tahakkuk ettikten sonra Bumın Kagan'ın taarruzu başlamıştır.

¹⁶⁰ Huai-Huang'ın yerini tespit edemedik.

“(Juan-juan’ların reisi) A-na-kuei ¹⁶¹ (ızdırabından) öldü. Oğlu An-lo-chên ¹⁶², Ch’i devletine ¹⁶³ kaçtı. Bunu müteakib, geriye kalan (Juan-juan) halkları, A-na-kuei’in küçük amcası ¹⁶⁴ Têng-shu-tsê’yi reis olarak başa geçirdiler.

¹⁶¹ St. Julien bu cümleyi tercüme ederken aldanmıştır. “A-na-kuei, kendi oğlu An-lo-chên tarafından öldürüldü.” diyor (I, 330). Yakinef bu cümleyi “A-na-kuei kendi kendini ölüme terketti” tercüme ediyor ki bu doğrudur (s. 228). A-na-kuei’in intihar suretiyle mi; yoksa ızdırabından mı öldüğü henüz belli değildir. Biz birinci ihtimali kabul ettik. St. Julien’in hatalı tercümesini ilk defa E. Chavannes tenkid etti (*Documents*, s. 222, n. 2). E. Chavannes, A-na-kuei’in yeis ve nevmididen öldüğünü ifade eden bir tercümeyle taraftardır “*se tua désespoir*” (s. 222, n. 2). De Guignes de bu cümleyi Chavannes gibi izah etmiştir (II, s. 233). Mailla’nın eserinde de bu cümlemin tercümesi doğrudur (V, s. 391). O. Franke, metni “A-na-kuei kaderinin cilvesi karşısında kendini kendi eliyle ölüme attı” şeklinde tefsire tabi tutarak izah ediyor (*Geschichte*, II, s. 233). Bu da doğru olabilir.

¹⁶² Birinci işaret olan “an” çok münakaşa edilmiş bir sestir (Hirth, *Nachworte*). İkinci işaret “lo” Göktürkler zamanında “lâ” şeklinde telâffuz ediliyordu (Karlgrén, *Grammata*, 6a). Türkçe ve Tibetçedeki “ra” hecesini çoğu zaman karşılayan bir Çin işaretidir. Üçüncü işaretin eski telâffuzu “*Dien, tien*”dir (Karlgrén, A D, 339, 1197). Bu duruma göre “*ar-radien veya “in” şeklinde tespit edilebilecek orijinal şeklin Mogolca veya Türkçedeki karşılığının ne olduğunu tespit etmek şimdilik çok güçtür. Göktürk Kagan’ı T’o-po Kagan’ın oğlunun adı da “An-lo” dur (Chavannes, *Documents*, s. 48). Aynı işaretlerle yazılmıştır Ma Tuan-lin, ansiklopedisinde, An-lo-chên’in, büyük oğlu olduğunu kaydeder (*Wên-hsien T’ung-kaò*, 2685 b). Ts’ê-shih T’ung-chien’de de “Büyük oğlu” olduğu kaydı vardır (s. 1662 a).

Mogolcada “Alçi, Alçin, Alçin-noyan” gibi adlar varsa da (Pelliot, *Histoire des Campagnes de Gengis Khan*, s. 4, 5, 175) bu gibi birleştirmelerde kat’i bir şey söylenemez. “+arçin”, “+araçin” gibi bir şey de olabilir.

¹⁶³ Çin’in Kuzey batısını elinde tutan ve Göktürklerle iyi münasebetler tesis etmiş olan “Batı Toba” devleti, O. Franke’nin de kaydettiği gibi bilhassa güneydeki hâdiselerle meşgul idi (II, 233). Bu Batı Wei sülâlesi için Juan-juan devleti daimî bir tehlike olarak kalmıştı. Çin’in Kuzey Doğu kısımlarını işgal eden Doğu Toba devleti 550 de nihayete ermiş ve yerine Ch’i sülâlesi geçmişti. Bu sebeple Çin’in kuzeyindeki iki devlet arasında başlayan muvazene harplerinde Orta-Asyalı müttefiklerin de rol oynadıklarını görmekteyiz. Nitekim Juan-juan reisi An-lo-chên müttefikleri olan Ch’i devletine kaçmaktadır. Bunun Kagan’ın mağlûp ettiği Juan-juan’lar hakkında en orijinal haberler Ts’ê-shih-T’ung-chien’de bulunduğundan, bu hususları bu kaynakla ilgili bahisten yeniden ele alacağız (s. 135).

¹⁶⁴ Ts’ê-shih T’ung-chien’de bazı yeni şahıslardan da bahsedilmektedir (s. 135) Bu adamın ismi için de aynı kaynağın notlarına (bk. n. 192)

T'u-mên, (Yani Bumın Kagan) bunu müteakiben "İ-li Kagan" 165 ünvanını aldı. "Kagan" 166 ünvanı 167 eski (devirlerdeki) Shan-yü (ünvanı) 168 ile aynıdır. (Kagan'ın) karısı da Ko-ho-tun (ünvanını) 169 aldı. Bu ünvan da eski devirlerin Yen-shih 170 (ünvanı) ile aynıdır 171.

¹⁶⁵ "İ-li" ünvanı muhakkak ki en çok tetkike değer Türk ünvanlarından biridir. İlk olarak De Guignes, isabetli sezis kabiliyeti ile bu ünvanın "İl-khan" olması icap ettiğini söylemişti (II, s. 375). Bu ünvan üzerindeki en modern fikirler de De Guignes'in buluşunu eskitememiştir. Hirth de herhalde De Guignes'den müphem olarak, bu ünvanı "İl-khan" yani "Halk Kaganı = Volks-Khan" şeklinde izah etmiştir (*Nachworte*, s. 110, n. 2). P. Pelliot, Göktürk Kaganı Hsieh-li'nin ismini tahlil ederken, "İ-li" ünvanının Türkçedeki "El-khan" karşılığı olması icap ettiğini söylemektedir ((*Neufs notes*, T P, 26, s. 210): "(İ-li) était un El-qagan, un İl-khan," Pelliot bu suretle eski bir Göktürk ünvanını İlhan'lerin "İl-khan"ı ile münasebete getirmek istemektedir. Aynı sahifede: "tel avait d'ailleurs été le titre pris déjà au milieu du VIe siècle par Bumın Kagan" (s. 210). Bu cümleden de anlaşılacağı üzere Pelliot'yu "İlhanı" kelimesinin izahı daima meşgul etmiş ve Göktürk ünvanı ile münasebete getirmek arzusu onu sarmıştı. Nitekim ölümünden sonra neşredilen bir eserinde bu husustaki fikirlerini şöyle hülâsa etmektedir: "Transkripsiyonu ekseriyetle "İl" şeklinde yapılan ve mânası da "sulh" veya "tâbi kavim" olan bu kelimenin eski şekli "el" idi. Bu kelime Türkçeden Mogolcaya "al" şeklinde geçmiş ve Türkçenin muahhar devirlerinde "il" olmuştu. "(*Notes sur l'histoire de la Horde d'Or*, Paris 1950, s. 72). Pelliot, "İlhan" kelimesinin orijinalinin "Elkhan" olduğunu, Bizans kaynaklarındaki tiplerile mukayese ederek ileri sürmüştür.

Çince işaretlerle yapılmış transkripsiyonlarından öğrendiğimiz "İ-li" ünvanı, "İlig" veya "Eliç" şeklinde izah edilemez. Çünkü "li" hecesinin eski telâffuzunun sonunda "k" veya "g" gibi bir ses yoktur (Karlgren, *Anal. Dict.* 173, 527).

İ-li ünvanı daha ziyade Toba'larda çok görülür. Hattâ Göktürk ve Toba devletlerinde geçen İ-li ünvanlarının yazıldıkları Çince işaretleri bile aynıdır. Biz her zaman için GÖKTÜRKLERLE TOBALAR ARASINDA SIKI KÜLTÜR BAĞLARI BULUNDUĞUNA inanıyoruz. Ünvanlar arasındaki bu benzerlik de bizim fikrimizi teyit etmektedir. Prof. Eberhard, Toba'lardaki İ-li ünvanından üç örnek tesbit etmiştir (Bir kaç eski Türk ünvanı hakkında, *Belleten*, IX, 1945, s. 321). Bu hususta keza bk. K. Shiratori, *Toyo Bunko*, I, s. 4.

¹⁶⁶ Türk tarihinde, bir kabile reisinin "Kagan" ünvanı alması çok mühim bir hâdisedir. Bu ünvanı ancak Asya'daki kabile ve devletlere nüfuz ve varlığını kabul ettirmiş şefler kullanabiliyordu. Töles kabilelerini ve Juan-juan'ları yenerek Orta-Asya'da Türk kabilelerine hâkimiyetini kabul ettiren Bumın, elçiler teati edilmek suretiyle Çin tarafından da resmen tanındıktan sonra bu ünvanı almıştır. KAGAN ÜNVANINI ALIŞ TARİHİ 552 senesinin ilk ayları veya ortası idi. Öyle görünüyor ki Bumın (veya T'u-mên) Göktürk devletinin bânisinin ÖZ ADI idi. El-Kagan da HÜKÜMDARLIK ÜNVANI idi. Fakat Göktürk yazıtlarında "kagan" ünvanı, doğrudan doğruya öz adına ilâve edilmiş ve "Bumın Kagan" şeklinde kaydedilmiştir (H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I, 28, II D 3). Şunu da itiraf etmek

zorundayız ki “*Bumın*” kelimesinin de öz adı mı; yoksa ünvanı mı olduğunu açık olarak bilmiyoruz.

¹⁸⁷ “KAGAN” ÜNVANININ MOGOLCA MENŞEİ de burada kısaca gözden geçirilmeğe değer. Bütün malzemeyi toplayarak bu meseleyi derin olarak inceleyen Japon bilgini K. Shiratori'dir: *A study on the titles Kaghan and Katun*, Toyo Bunko, I, s. 1-26; Keleti Szemle, IV, s. 16. Muhakkak ki fevkalâde çok malzeme toplayabilen bu Japon bilgini, çıkardığı neticelerde hissiyatına çok kapılmaktadır. Herşeyi Mogol ve Tunguzlara mal ederek Türklere hiçbir şey bırakmamak taraftarıdır. Bu sebepten dolayı çok ağır tenkitlere de maruz kalmıştır. Shiratori'ye göre Kagan ünvanı daha ziyade Hsien-pi ve Juan-juan gibi aslen Mogol olan kavimlerde görülmektedir. Türklerde ilk defa, 552-553'de Bumın Kagan'ın “*I-li Kagan*” ünvanı ile ortaya çıkmaktadır (s. 19). Vakıa Göktürklerin Juan-juan'larla uzun münasebetleri dolayısıyla, GÖKTÜRLERE JUAN-JUAN İSİM VE ÜNVANLARININ TESİR ETMİŞ OLMASI gayet tabiidir. Nitekim Göktürklerde bazı Juan-juan adlarını da görüyoruz (s. 135).

Aşağıda da (n. 168) göstereceğimiz gibi, V. asrın başına kadar Orta-Asya'ya hâkim olan imparatorluklarda “*İmparator*” kelimesinin karşısı olarak kullanılan “*Shan-yü*” ünvanı kayboluyor ve bunun yerine “*Kagan*” geçiyor. Mühim olan budur. Yoksa menşei değil.

¹⁶⁸ Chou-shu, bu kaydı koymağı neden lüzümlü görmüştür? Bunu şöyle tefsir edebilir miyiz: “*Bu zamana kadar Göktürkler nezdinde Shan-yü ünvanı kullanılıyordu. Bumın ilk olarak bu eski Shan-yü ünvanını bıraktı ve Kagan ünvanını aldı.*” Böyle bir şey olmasına imkân var mıdır? Fikrimizce BUMIN KAGAN HİÇBİR ZAMAN SHAN-YÜ ÜNVANINI KULLANMADI. Kendisi nihayet bir kabile veya kabileleri reisi idi. İmparator mânasının karşılığı olan Shan-yü ünvanını kullanmağa salâhiyeti yoktu. O. Franke'ye göre Shan-yü ünvanı M. Ö. 200 tarihlerinde ortaya çıkmış ve altı asır müddetle Çin'in kuzeyindeki Türk ve Mogol devletlerinde “*İmparator*” anlamına olarak yaşamıştı. Shan-yü ünvanının V. asrın başından itibaren ortadan kalktığı ve Juan-juan devleti ile Göktürklerde yerini “*Kagan*” kelimesine bıraktığı görülmüyordu (*Geschichte*, III, 179). Nitekim Çin'in devlet merkezini zaptederek Çin'de Hsia sülâlesi adı ile (407-431) bir Hsiung-nu devleti kuran ve aslen meşhur Hun hükümdarı Mao-tun'un neslinden gelen *Ho-lien p'o-p'o* (Eberhard, *Çin tarihi*, s. 164), 407 senesinde kendisi “*T'ien Wang, Ta Shan-yü*” yani (*Gök prensi, Büyük Shan-yü*) ünvanını alıyor (Shiratori, Aynı esr. s. 14). Artık 407 tarihinden sonra Shan-yü ünvanı görülmez. Kagan ünvanı Juanjuan'lar nezdinde ilk defa 402 de Juan-juan reisi Shê-lun zamanında görülür (Wei-shu, 103a). Wei-shu'da “*Kagan*” Çince İMPARATOR demektir deniyor (Aynı yer). Meşhur Çin ansiklopedicisi Ma Tuan-Lin (XIII. asır) Juan-juan bahsine ilâve ettiği bir notunda, Kagan ünvanının tarih sahasına ilk defa olarak 394 ile 402 tarihleri arasında çıktığını kaydediyor (Wên-hsien T'ung-kaio, 2684a). Ma Tuan-lin'in daha evvelki kaynaklardan haberi yoktur. Bu sebeple aldanmıştır. Shan-yü ünvanı hakkında bk. Shiratori, Toyo Bunko, I, 8-11; *Sur l'origine des Hiung-nu*, J A, 1923, I, 74-75; De Groot, Die Hunnen, s. 45; F. W. K. Müller *Uigurische Glossen*, Hirth Festschrift, s. 310 vd.; A. Wylie, *History of the Hung-noo in their relations with China*, Journal of Antropological institute, III, s. 401; O. Franke, III, 178-80; Hirth,

Nachworte, s. 110; Parker, *China Review*, 24, 1899, s. 127, 34; *A thousand years of the Tartars*, s. 139, 153, 161; Bretschneider, *Notices of the mediaeval geography and history of Central and Western Asia*, s. 117.

Hsin T'ang-shu'da şöyle deniyor: "Göktürkler T'u-mên zamanında sür'atle kuvvetlendiler ve çoğaldılar. Şefleri, (kendi ünvanını) Shan-yü ünvanına benzeyen (veya aynı olan) Kagan'a tahvil etti. Karısının adı da K'o-tun oldu". Burada "tahvil etti" şeklinde tercüme ettiğimiz "Keng" işaretinin mânası İngilizce "to substitute, to change" dir (Giles, *Chinese-English Dictionary*, I, 743). Metnin bu inceliğinin farkına varmayan Shiratori, bu işareti "to assume" şeklinde İngilizceye tercüme ediyor (s. 8). Metin gayet açıktır. Nitekim, St. Julien de "Changea son titre en celui de Kho-han (Khan)" (II, 201) şeklinde tercüme etmektedir.

¹⁶⁹ "Hatun" ünvanı Türk kavimlerine ait Çin metinlerinde ilk defa olarak burada görülmektedir. Bu kelimenin "Ko-tun" ve "K'o-ho-tun" gibi iki yazılış şekli vardır. Shiratori, ikinci şeklin "Kaghatun" olması icap ettiğini söylüyor (Aynı esr. 36). Bunu da ihtiyatla gözönünde tutmalıdır. Tenkidi için bk. O. Franke, *Geschichte*, III, 254, 338.

Bu ünvan Chou-shu 50 de K'o-ho-tun; Hsin T'ang-shu, 215, 5b'de ise K'o-tun şeklinde geçmektedir. Bu duruma göre eski şekli K'o-ho-tun ve T'ang-sülâlesi devrindeki muahhar ve normal şekli de K'o-tun, yani "Hatun"dur. P. Pelliot, bu kelimenin T'ang sülâlesinin başlangıcında "Qa'atun", Uygurlarda "Qatun", Moğollarda "Qatun, Qadun ve Osmanlı Türkçesinde de "kadın" olduğu fikrindedir (*L'histoire des Campagnes de Gengis Khan*, s. 183).

¹⁷⁰ Yen-shih kelimesi, Hsiung-nu imparatoriçesine verilen bir ünvan idi (DeGroot, *Die Hunnen*, s. 50). M. Ö. III. asırda Çince işaretlerle yazılmış şekli için bir çok fikirler ileri sürülmüştür. Bu nazariyeler arasında, ihtiyatla durulması icap eden nazariyelerin başında şüphesiz ki Shiratori'nin fikirleri gelir. Shiratori'ye göre bu kelimenin menşei Tunguzca'da "kadın" mânasına gelen "Açi"den gelmektedir (Aynı eser. s. 37). O. Franke bu hususta haklı olarak Shiratori'ye hücum etmekte ve Hsiung-nu'ların Tunguzlara büyük düşmanlık ve kin beslediklerine işaret etmektedir. Bu sebeple Hsiung-nu'ları Tunguz menşeye atfetme nazariyesi suya düşmektedir (*Geschichte*, III, 254).

Modern Çince "Yen-shih" şeklinde telâffuz edilen bu kelime, Han sülâlesinin vakayinamelerini tahşiye eden Çinliye göre, M. Ö. III. asırda "hat-ti" şeklinde telâffuz ediliyordu (De Groot, *Die Hunnen*, 50; Shiratori, Aynı esr. s. 36). B. Laufer, "Hat-ti" şeklindeki bu eski telâffuzu "Hatun" kelimesi ile birleştirmeden çekinmedi (*The language of the Yüechi or Indo-scythians*, 1917, s. 10, n. 1). Parker ise, Yen-shih kelimesinin Türkçe "elçi"den gelebileceğini ileri sürmüştür (*China Review*, 24, 1900, s. 127). Muhakkak ki bu hususta en isabetli fikir F. W. K. Müller'indir (*Uigurische Glossen*, s. 314). Ona göre bu kelimenin eski telâffuzu "iönci" veya "en-ji" idi. Bu sebeple, Prof. Bang'ın yardımı ile soğdça "inç=kadın" ile birleştirmesi uygun gördü. Shiratori bu fikre çok sinirlendi. Çünkü, Shiratori, ne pahasına olursa olsun, Hunları Tunguz veya hiç olmazsa Mogol menşeden getirmesi kafasına çoktan koymuştu. Bu sebeple bir makalesinde şöyle yazdı: "C'est seulement parcequ'ils croient pouvoir rattacher les Hiong-nu à la race Turque.=Bütün bunlar yalnızca onların (Hsing-nu) Türk ırkına bağlanabileceğine inanmalarından ileri gelmekte idi (*Sur*

T'u-mên öldü ¹⁷².

Sui-shu, 84, 1b:

*Muahhar Wei sülâlesinin sonunda*¹⁷³, *İ-li Kagan* ¹⁷⁴ *ordusu ile Töles'lere taarruz etti* ¹⁷⁵. (*Töles'leri*) büyük bir mağlûbiyete uğrattı. (*Töles'lerin*) 50.000 den fazla ailesi ¹⁷⁶ (gelip Göktürklere) teslim oldular. (Göktürkler) bunun üzerine *Ju-ju* (*Juan-juan*)lardan kız almak için ricada bulundular. *Ju-ju* (*Juan-juan*)ların reisi *A-na-kuei* (Göktürklerin bu teşebbüsün-

l'origine des Hiong-nou, J A, 1923, I, s. 75. Bununla, mevcut nazariyelerin ilmi değil hissi ve bir fikri sabit olduğunu söylemek istiyordu.

Bu kelimenin eski Çincedeki telâffuzu "in" (Kargren, Anal. Dict. 245) ve "çi" olabilir (Kargren, Anal. Dict. 1212). "in-çi" veya "en-çi" şeklinde olması muhtemel olan bu ünvanı, BİZ KAŞGARLI MAHMUD'UN "yinçü", KELİMESİ İLE YAKINLAŞTIRMA TARAFTARIYIZ. Mahmud, "Yinçü: İnci" Cariyelere dahi "yinçü" denir (B. Atalay terc. III, 30) diyor. İnci ile cariyenin aynı kelime ile ifade edilmesinin sebepleri güçtür. Bizim vazifemiz de değildir.

¹⁷¹ Bu cümle çok muahhar Çin kaynaklarında da meselâ, *Wu-tai Hwei-yao* (961) de de geçer (J. R. Hamilton, *Les Ougours à l'époque des cinq dynasties*, Paris 1955, s. 95-96). Bu bilginin en orijinal kaynağı şüphesiz ki *Chou-shu* 50 dir.

¹⁷² Bunun Kagan'ın ölüm tarihinin kat'i rakamlarla tesbiti imkânsızdır. *Chou-shu* 50 ye göre, Bunun Kagan'ın 551 senesinin 6. ayında Çinlilerden kız istediğini ve 552 senesinin ilk ayında da Juan-juan'lara taarruz ettiğini biliyoruz (s. 126, 127).

Bunun Kagan ölüyor ve yerine oğlu geçiyor. Oğlu Juan-juan'ları mağlûp ediyor ve 553 senesinin 3. ayında Çine bir elçi gönderiyor.

Bu duruma göre, Terminus ante quem: 552 senesinin ilk ayı; Terminus post Quem: 553 senesinin 3. ayı.

Bu demektir ki, Bunun Kagan 552 senesinin ilk ayında muhakkak olarak yaşıyordu. 14 ay sonra ise muhakkak olarak ölmüş bulunuyordu. Bunun Kagan bu 14 aylık ara içinde ölmüştü. Yuvarlak hesap 552 senesi iyidir.

Sui-shu 84, 1b-2a'da tarihler yoktur. E. Chavannes, St. Julien'e dayanarak 552 senesini kabul ediyor (Documents, 48, n. 1). Fakat St. Julien'in eserinin sahife numarasını yanlış vermiştir.

¹⁷³ *Sui-shu*'da, *Chou-shu*'da olduğu gibi (s. 123) kat'i olarak 545 tarihi zikredilmemektedir. Yalnızca umumi mahiyette bir zaman gösterilmektedir. Wei sülâlesi V. asrın ortasında sona erer.

¹⁷⁴ *Sui-shu*, Bunun Kagan'ın yalnızca *İ-li* ünvanından bahsetmekte ve "*T'u-mên*" adından habersiz görünmektedir. *Sui-shu* ve *Chou-shu* (s. 129) *İ-li* ünvanını aynı şekilde yazmışlardır. Bu husus için bk. s. 129, n. 165.

¹⁷⁵ *Chou-shu* da olduğu gibi (s. 23, n. 151) "karşılıyarak taarruz etti" şeklinde bir cümle yoktur. Yalnızca "*Taarruz etti*" denmektedir. *Chou-shu* daha mufassaldır.

¹⁷⁶ Bu rakam hem *Chou-shu* (s. 124) ve hem de burada aynıdır.

den dolayı) çok kızdı. (Göktürkleri) takdir etmesi için bir elçi gönderdi ¹⁷⁷. (Bumın Kagan) Juan-juan elçisinin başını kestirdi ve oymaklarının başına geçerek Ju-ju (Juan-juan)ları mağlûp etti.

T'ung-chih, 200=3209 a:

Birinci kayıt :

Wei (sülâlesinin) sonunda¹⁷⁸ (Göktürklerin başında) İ-li Kagan¹⁷⁹ vardı. Ordusu ile Töles'lere taarruz ederek, onları büyük bir mağlûbiyete uğrattı. 50.000 den fazla (Töles) ailesi (gelerek Göktürlere) teslim oldular¹⁸⁰. (Bumın Kagan) yeniden Juan-juan'ların ¹⁸¹ oymaklarına taarruz etti ve onları mağlûp etti. Bundan sonra (yavaş yavaş) kuvvetlendiler. İ-li Kagan (Bumın) öldü.

İkinci kayıt :

A hsien Şad'dan ¹⁸² sonraki (Göktürk reisine) T'u-mên denir. Çin sınırına geldiler. Pamuklu ve ipekli kumaşlar almak ve böylece Çin İmparatorluğu ile münasebete başlamak istediler..."

T'ung-chih'deki bu ikinci kayıt, kanaatımızca Chou-shu'dan aynen alınmıştır. Yalnız bazı küçük kısaltmalar yapılmış, meselâ

¹⁷⁷ Buraya kadar olan cümleler her iki kaynakta da aynıdır. Fakat bundan sonra Chou-shu'da bahsedilen, Juan-juan hükümdarı A-na-kuei'in elçisinin hitabesi burada yoktur. Fakat buraya kadar olan kısımların, ekserisinin kelime kelime Chou-shu'ya intibak etmeleri, Sui-shu'yu yazan müellifin, Chou-shu'dan istifade ettiğini veya hiç olmazsa kaynaklarının müşterek olduğu fikrini verebilir. Fakat Bumın Kagan'dan sonraki bahisler de isimlerin yazılışlarının ayrı olması CHOU-SHU VE SUI-SHU'NUN ORJİNAL BİLGİLER İHTİVA EDEN MÜSTAKİL KAYNAKLAR OLDUKLARINI GÖSTEREBİLİR bir delil olabilir.

¹⁷⁸ Bu etüdün başında T'ung-chih'nin bir tarih kaynağı olarak arzettiği ehemmiyeti göstermiştik (s.90). T'ung-chih 200=s. 3209, Göktürklerin bilhassa ilk devirlerine ait iki ayrı kaynaktan, bilgiler iktibas etmiştir. Bu sebeple, T'ungchih'de Bumın Kagan'a ait olan bahisleri tercüme ederken "birinci ve ikinci kayıt" şeklinde tasrihte bulunarak, bunları birbirinden tefrik etmeğe çalıştık.

¹⁷⁹ "İ-li" ünvanının yazılışı burada da diğer kaynaklardaki gibidir (bk.n. 174).

¹⁸⁰ Kaynaklarda bu rakam değişmemektedir. (bk. n. 176).

¹⁸¹ Metinde bir fu işareti vardır. Bunun mânası "yeniden, tekrar"dır. Fikrimize göre, Göktürkler Juan-juan'lara karşı bu zamanda iki defa taarruz etmiş değillerdir. Bumın Kagan zamanında birinci büyük harb Töles'lere, ikincisi ise Juan-juan'lara karşı yapılmıştı. Kanaatımıza göre ikinci taarruz "yeniden, ikinci defa olarak" şeklinde vasıflandırılıyor. Juan-juan'lara karşı ikinci taarruz ancak Bumın Kagan'ın halefi zamanında yapılmıştır.

¹⁸² A Hsien Şad'dan Göktürklerin menşesine ait olan kısımda bahsetmiştik. bk. s. 121. Burada Bumın Kagan ile ilgili metinle çok sıkı bir ilgi göstermektedir. Cümleyi parçalamaktansa bu şekilde tercüme etmeği faydalı bulduk.

tarikhler ayları ile birlikte gösterilmemiş, yalnızca seneler söylenmiştir. Burada, Chou sülâlesinin kurucusu Yü-wên-t'ai'nin yerine, Toba İmparatoru Wên-ti'den de bahsedilmektedir. Değişiklikler bundan ibarettir. Chou-shu'da, Göktürklerin âdet ve an'anelerine ait bilgilere ancak Mo-kan Kagan'dan sonra başlanmaktadır. Burada ise bu bilgiler, Bumın Kagan'ın biyografisini müteakip başlar.

Ts'ê-shih T'ung-chien. 164=1559 b:

Töles'ler, Jou-jan'lara ¹⁸³ taarruz etmek için¹⁸⁴ plân kuruyorlardı. *T'u-chüeh (Göktürk) lerin şefi T'u-mên* Töleslere karşı taarruz yaptı ve onları mağlûbiyete uğrattı. 50.000 den fazla olan (Töleslerin) oymakları (Göktürlere) tabi oldular. *T'u-mên kuvvetlenip ve (halkını) çoğalttıktan sonra* ¹⁸⁵ *Jou-jan (Juan-juan)lardan kız almak için ricada bulundu. Jou-jan (Juan-juan)ların şefi* ¹⁸⁶ *T'ou-ping Kagan çok kızdı ve (Göktürkleri) azarlamak* ¹⁸⁷ için bir kişiyi elçi olarak gönderdi. (Ve bu suretle Göktürkler nezdine giden Juan-juan elçisi Bumın Kagan'a) şöyle dedi:

“Siz bizim demircilik yapan adi kölelerimizsiniz! Böyle bir teklif yapmağa nasıl cesaret edebiliyorsunuz?”

“Bu (söz) üzerine *T'u-mên (Bumın Kagan) çok asabileşti ve Jou-jan (Juan-juan) elçisini derhal öldürttü. (Bumın Kagan) bundan sonra (Juan-juan)larla alâkasını kesti ve Wei ((sülâlesinden) bir kız almak için ricada bulundu: Wei (sülâlesinden) Chang Lo Konçuy'u ile evlendi.”*

¹⁸³ Ts'ê-shih T'ung-chien'de Juan-juan kelimesi daima Jou-jan şeklinde yazılmıştır.

¹⁸⁴ Bu cümle Chou-shu'nun kaydı ile aynı işaretlerle yazılmıştır.

¹⁸⁵ Chou-shu'daki bu cümlede Bumın Kagan'ın ismi geçmektedir (s. 124).

¹⁸⁶ “T'ou-ping” adının başındaki T'ou ? işaretinin mânası “şef, baş” demektir. Umumiyetle “Juan-juan” kelimesinin hemen peşinden gelen bu “t'ou” işaretinin tercüme edilerek cümlenin “Jou-jan (Juan-juan)ların şefi ping Kagan” şeklinde tefsir edilmesi hakikate daha uygun olacaktır kanaatındayız. Esasen Juan-juan'ların meşhur kaganı A-na-kuei'in başka bir adı olan “T'ou-Ping Kagan” şekli yalnızca Ts'ê-shih T'ung-chien ve T'ung-chien Kang-mu'da geçer. Bk. Mailla, *Histoire de la Chine*, V, s. 384; Yakinef, I, s. 205, 228n.). A-na-kuei'in adının De Guignes'in eserinde de T'ou-ping Kagan şeklinde geçmesi, bu müellifin de esas kaynağını Kang-mu'ların teşkil etmiş olduğunu gösterir (II, s. 374).

Şuna da işaret etmek lâzımdır ki A-na-kuei'in adları meselesinde Ts'ê-shih T'ung-chien'in metinlerinde de bazı tezadlara düşülmektedir.

¹⁸⁷ Ts'ê-shih T'ung-chien'de, Chou- ve Sui-shu'nun aksine olarak Wei sülâlesinin ismi çok geçmektedir.

Aynı Kaynak, 164=S. 1562 a:

Göktürklerden *T'u-mên* (Bumın Kagan) *Jou-jan* (Juan-juan)lara taarruz ederek onları büyük bir mağlûbiyete uğrattı. *Jou-Jan* (Juan-juan)ların reisi *Ping Kagan*¹⁸⁸ (ıztırabından) öldü¹⁸⁹. Onun büyük oğlu, *An-lo-chên* idi.

A-na-kuei'in¹⁹⁰ amcazadeleri¹⁹¹ *Têng-shu Hsi-li*¹⁹² idi. *Têng-shu-tsê*¹⁹³ *K'u-t'i* ile birlikte *Ch'i*¹⁹⁴ devletine kaçtı. (Çine kaçabilen) maiyetindeki halkı onun ikinci oğlu *T'ieh-fa*'yı yeniden reis yaptılar. *T'u-mên* (Bumın Kagan), *I-li Kagan* ünvanını aldı karısının ünvanı ise *Ko-ho-tun* oldu. Oğlunun ve küçük kardeşinin ünvanı *Tigin*¹⁹⁵ Orduyu idare eden muhtelif generallerinin ünvanı ise *Şad*¹⁹⁶ oldu."

Bu metinde iki ayrı kaynaktan yapılmış olan iktibas açık olarak görülmektedir. *Ts'ê-shih T'ung-chien* şimdiye kadar, *A-na-kuei Kagan*'ı, *Ping* veya *T'ou-ping Kagan* adı ile adlandırırken, burada birdenbire *A-na-kuei* adını zikretmeğe başlar. Burada *Juan-juan* reisi *T'ieh-fa*'dan da bahsedilmektedir. Bu kayda başka

¹⁸⁸ Burada *T'ou* işaretini "reisi" şeklinde tercüme ederek "*Ping Kagan*" şeklini kabul ettik.

¹⁸⁹ Bu tercüme şekli için bk. 128 s. n. 161

¹⁹⁰ Şimdiye kadar *Ping Kagan* denen *Juan-juan* hükümdarı şimdi esas ve tanınmış adı ile kaydedilmektedir.

¹⁹¹ Bu amcazadelerden O. Franke de bahsetmektedir: *Geschichte*, II, 233.

¹⁹² Buradaki "*Hsi-li*", Göktürklerin "*Hsi-li-fa*" ünvanının kısaltılmış bir şekli olmalıdır. Bu ünvan *Juan-juan*'larda da vardı (Yakinef, I, 198).

¹⁹³ *T'ung-chien*, muhtelif kaynaklardan iktibas yapmış ve bu iktibaslar arasında bir irtibat kuramamıştır. Az evvel "*Têng-shu Hsi-li*" derken, ikinci cümlede "*Têng-shu-tsê*" adını aynı şahıs için kullanmaktadır.

¹⁹⁴ O. Franke'nin de kaydettiği gibi Batı Wei (yani B. Toba) sülâlesi bu zamanda bilhassa güneydeki hâdiselerle meşguldu (*Geschichte*, II, 233). *A-na-kuei* ise Toba'lar için hakikî bir gaile ve tehlike teşkil ediyordu. Bu sebeple *Juan-juan* kaganı *A-na-kuei*'in, Göktürk'ler tarafından mağlûp edilmesi Toba'ların arzu ettikleri ve bekledikleri bir şeydi. Çin'in kuzey doğusunu ise, Doğu Toba'lar işgal ediyorlardı. Fakat Doğu Toba'ların 550 senesinde yıkılarak yerine *Ch'i* sülâlesinin geçtiğini görüyoruz (W. Eberhard, *Çin tarihi*, s. 170). Bu sebeple Batı Toba ile *Ch'i* devleti arasında şiddetli mücadeleler başlar. TOBALAR GÖKTÜRKLERİ, CHİ'LER İSE JUAN-JUAN'LARIN TARAFINI TUTARLAR. İşte *Juan-juan* reislerinin *Ch'i* devletinin himayesinde olarak faaliyette bulunmalarının sebebi budur.

¹⁹⁵ Bu husus ayrıca tetkik edilecektir.

¹⁹⁶ *Şad* ünvanı için bk. s. 112.

bir yerde rastlamamaktayız. Bu sebeple kaynağın kıymeti biraz daha artmaktadır. Aynı kaynakta bulunan Bumın devrine ait Juan-juan'lar hakkındaki şu kaydın tercümesini vermeği de faydalı buluyoruz:

Aynı Kaynak, 164=1568a:

“*Ch'i Prensi, Jou-jan (Juan-juan) Kaganı T'ieh-fa'nın amcası Têng-shu ile büyük kardeşi K'u-t'i'yi gönderdi*¹⁹⁷. Onlar memleketlerine geri döndüler. *T'ieh-fa az sonra Ch'i-tan (Kitan)lar tarafından öldürüldü. Onun memleketinin halkı Têng-shu'yu Kagan yaptılar. Têng-shu, kendi memleketinin büyük adamlarından birisi olan A-fu-t'i tarafından öldürüldü. Juan-juan'lar onun yerine K'u-ti'yi geçirdiler. T'u-chüeh (Göktürk)lerden I-li Kagan öldü.*”

Bu metinde görüldüğü üzere, Juan-juan'lar hakkında hiçbir kaynakta görülmeyen bilgiler, burada bulunmaktadır. Bu bakımdan, bu kaynağın ehemmiyeti çok büyüktür. Bumın Kagan'ın ölüm tarihini, bu kaynak sayesinde oldukça katı rakamlarla tespit edebiliyoruz. Yukarıda da gösterdiğimiz gibi diğer kaynakların aksine olarak burada Têng-shu şekli, Têng-shu-tsê yerine kullanılmıştır. Yukarıdaki bilgileri tamamlamak için Pei-shih'de Juan-juan'ların bu devirdeki tarihleri hakkında yazılanları da aşağıya dercedeceğiz:

Wên-hsien T'ung-ka o, 342 = 2685 a:

“*A-na-kuei Göktürkler tarafından mağlûp edildi ve ecel vefa etmeyerek (veya ızdırabından) öldü. Büyük oğlu An-lo-chên Kuzey Ch'i (sülâlesi) nez-dine kaçtı. (Kuzey Ch'i sülâlesi imparatoru) Wên Hsüan (550-560), evvelâ Göktürklerin taarruzunu defetti. Ve bunu müteakip An-lo-chên'i (Juan-juan'lar) üzerine reis olarak tâyin edip, (onları) Ma-i*¹⁹⁸ *şehrinde yerleştirdi. (Fakat az zaman sonra An-lo-chên Ch'i sülâlesine) karşı isyan etti. (Juan-juan'lar) sınır bölgelerini yağmaladılar ve Yin-shan'da yerleşmek istediler. İmparator Wên Hsüan bu durumu görerek tedbir aldı. (Bir ordu ile hareket ederek onların) hepsini büyük bir mağlûbiyete uğrattı. Onun amcası (Yani An-lo-chên'in amcası A-na-kuei'in küçük kardeşi) Têng-shu-tsê'yi (Juan-juan'lara) reis tâyin etti.*”

¹⁹⁷ *T'ieh-fa* kimdir? A-na-kuei'in nesi olmaktadır? Bu sualler cevapsız kalmaktadır. *Têng-shu*, A-na-kuei'in amcası idi (*Chou-shu*, 50, bk. s. 128). Bu duruma göre aynı şahıs, A-na-kuei'in haleflerinden biri olan *T'ieh-fa'nın* amcası nasıl olabilirdi? *T'ieh-fa'nın*, A-na-kuei'in ikinci oğlu olması çok muhtemeldir. *T'ung-chien*-de bu hususta muğlak bir kayıt bile vardır. Bk. s. 1562 a, s.

¹⁹⁸ Bu şehir için bk. A. Hermann, *Atlas of China*, 36, C2.

Têng-shu, A-na-kuei'in amcası mı; yoksa kardeşi miydi? Kaynaklara göre bu durum iyice aydınlanmamaktadır. Aralarında bir amcazadelik olduğu muhakkaktır. Fakat bu karabetin yakınlık derecesini tespit edemiyoruz. Tsê-shih T'ung-chien'e ve diğer kaynaklara göre, Göktürlere mağlûp olarak Çin hududuna kaçan Juan-juan'ların reislerinin şeceresi şöyledir:

Chou-shu'ya göre :

Têng-shu-tse

Pei-shih'e göre :

1. An-lo-chên
2. Têng-shu-tse

Ts'ê-shih T'ung-chien'e göre:

1. An-lo-chên
2. T'ieh-fa
3. Têng-shu
4. K'u-t'i

Pei-shih, daha ziyade Chou-shu'daki bilgilere tetabuk eden bir izahat vermektedir. Bununla beraber T'ung-chien'in kayıtları da çok enteresandır.
